سانپر جي درستيءَ تان

چيتن ماڙيوالا

سانڀرِ جي درسنيءَ ٿان

ليکڪ

چيتنرام ليکراج ماڙيوالا،

اِتهاس اَڌيا پڪ،

جئه هند ڪاليج، بمبئي - ١

ڊسمبر ١٩٦٠] ليکڪ جا حق واسطا محفوظ [ملهه ~~ٻيا رپيو~~

آر پیم

آمینٔ

کی

ٻه اکر

ڪيترا دفعا ڪن سڄڻن کي چوندو ٻڌو اٿم ته "لٺ تي هلندين!" سندن شي پاونائون ثاب پون ٿيون يا نه، سو ڏسي ونبو، پر انهيءَ حساب موجب اَڌ حياتي ته واه جي گذري چڪي آهي. انهيءَ عرصي ۾ محسوس ڪيو اٿم ته جيون هڪ روچڪ ڪهاڻي آهي. "دنيا آهي هڪ محفل-خانو، موج مناءِ، رنگ رچاءِ." زندگي هڪ رنگين ناٽڪ ٻڻجي ٿي، بشرطيڪ اِنسان اُن ۾ دل و جان سان ڀرو وٺي. جيڪي ڀوڳيو، سو لکيو؛ رنگ رچائبو، ته موج به مٺائبي. هيل توڙي ته حياتي مزي ۾ نبري آهي، ۽ آشا اٿم ته اڳتي پڻ وقت وڻندڙ نموني ۾ نبهندو. حياتيءَ ۾ ڪهڙو لطف آهي، سو وقت بوقت جدا جدا مخزنن ۾ ليکن دوارن پڻ نقش ڪيو اٿم. انهن ليکن ۾ مونکي جيون ۾ ڪهڙو لطف نصيب ٿيو آهي، تنهنجوئي ورنن ڪيو اٿم. اهي ليکه ڳچ ماڻهن، ٻين توڙي ٻارن، نينگرن توڙي نينگرين کي وڻيا آهن؛ اها مونکي شخصي ريت ڄاڻ آهي. اهي ڇپيل ليکه گڏ ڪري ۽ ساڻن ٻيا ڪجهه نوان شامل ڪري، هيءُ ڪتاب تيار ڪيو اٿم. هن ۾ منهنجي جيون جو ذڪر ڏنو اٿي، پر اِهو ورنن هر ڪنهن کي پنهنجي جيون ياد ڏياريندو. جيتري قدر سڌ اٿم، تيتري قدر هيءَ

ضروري سوچنا

مهرباني فرمائي هيٺ ڄاڻايل هنڌن تي درستيون ڪندا:

صفحو	سٽ	غلط	صحيح
٣	٢	چوندوس	چوندس
٦	٦	مجاز	مزاج
١٢	٧	ڏنائيم	ڏنائينم
١٣	١٢	اوڙي	اوري
١٨	١٩	ڇڏيائينس	ڇڏيائين
٣٧	١١	حق حقاڻي*	نه حق حقاڻي*
٤٩	٦	انگستان	انگلستان
٤٩	٢٢	تماشگاه	تماشاگاه
٨٠	٢١	ائين حساب	ائين. حساب
٨٣	٧	هو	آهي
٨٧	١٩	ڇيدي ڳالهائيندو	ڇيدي ڪتب آڻيندو
٩٠	١٩	غلم	ظلم

ڪجھ لکيو ويو آهي، سو سڀ ڀاونا سان. ڪنهن کي ڀي جيڪڏهن وقتي ڪجھ ڪڙو لڳي ته اُنکي سڀ ڀاونا جو شربت ڪري مڃي. اميد ته سنڌي پاٺڪن کي هيءَ نئين ڪوشش پسند پوندي. جئه هند.

سائن، بمبئي-٢٢، **چيتن ماڙيوالا**

سومر، ٢٦ ڊسمبر ١٩٦٠ع

”آتم ڪهاڻي“ سنڌي ساهتيہ ۾ پنهنجي نموني جي پهرين رچنا آهي. آس آتم تہ اها ٻين کي پڻ پنهنجي ڪهاڻي بهتر نموني ۾ پيش ڪرڻ ۾ آڀاريندي.

سنڌ ۾ ١٩٤٦ع کان ڪجهہ سال اڳ، سنڌ جي اتهاس جي ڪجهہ ڦولهہ ڪري، تواريخي مضمون لکيا هئم، جنهن سنڌي ادبي صلاحڪار بورڊ قدر سڃاڻي، سرڪار جي آڇيل انعام جو حقدار بڻايم. ان تي اهي مضمون گڏ ڪري، هڙان ڳچ پئسا وجهي، ”تواريخي مضمون“ نالي ڪتاب ڪڍيم، جو سنڌي ساهتيہ جي شائقن کي چڱو وڻيو ۽ وڏاڻن چڱو داد مليم. ڪن ڄاڻن کي انهن مضمونن مان اهڙو تہ لطف پرايو، جو هنن مونکي سنڌي ساهتيہ جي مضمونن جي هڪ خاص شاخ جو باني ڪري ظاهر ڪيو. منهنجو هيءُ ڪتاب پڻ سنڌيءَ ۾ هڪ نئين رنگ جو ڪتاب آهي. مونکي جي هيل بہ داد حاصل ٿيو تہ پاڻکي خوش-نصيب سمجهندس.

آخر ۾ پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻيءَ جا ٿورا بجاءِ آڻڻ ضروري ٿو سمجهان. ڇپائڻ کان اڳ ڪتاب جو دستخط ڪيس ڏيکاريو هوم، هن سهڻيون صلاحون ڏنيون، جنهن ڪارڻ ڪتاب موجوده صورت ۾ پيش ٿي سگهيو آهي. آخر ۾ هڪ عرض: هن ڪتاب ۾ ڳچ ماڻهن جو ذڪر ٿيو اچي، جي اڄ حياتيءَ جو لطف پيا ماڻين- شال هميشہ ماڻيندا رهن! انهن مڙني نسبت جيڪي

١- ننڍي هوندي

حياتيءَ جي هڪ خاص خوبي اِها آهي جو اُن ۾ رنگيني آهي. اُن ۾ ايترو نه خوش رنگ پريل آهي، جو جئن وقت گذرندو وڃي، تئن جيون ۾ نئين رنگيني ايندي ٿي رهي، پوءِ ڀل انسان ٻار نه جهور پيرسن ٿي وڃي. انهي سبب ئي ٻڍي ۾ ٻالڪ جيان ٻهڙ رونق وٺڻ جي آڪانڪا رهي ٿي. پر جيون جي هر پهلوءَ جي رنگ-روپ الڳ ۽ علحدي، ۽ انهي رونق پنهنجي. ٻالڪ، جوان ۽ پيرسن، هر ڪو پنهنجي پنهنجي دنيا ۾ وسي ٿو، ۽ هر ڪنهن کي اُن مان پنهنجي پنهنجي قسم جو لطف پراپت ٿئي ٿو. پر ٻالڪ-جيون ۾ اُها قولن ۽ سڳنڌ آهي جو پيرسن نه اُنکي پلجي نٿو-اهي ڏينهن ياد ڪندي هُو ڄڻ نوانيءَ ۾ اچيو وڃي! ٻالڪ-دنيا ننڍڙي ۽ اڻپوري آهي؛ ٻالڪ کي گهر، ٻاڙي ۽ وڌ ۾ وڌ شهر کان ٻاهر جي ڪا به سڌ سمڪ ڪانهي. پر سندس لاءِ اها محدود دنيا ڪيڏي نه ڪشادي ۽ ڪيتري نه پرپور آهي، جنهن ۾ هو اهڙو نه ريتل ۽ رتل رهي ٿو، جو ڪيس ٻيءَ وسيع دنيا جي ڪا به پرواهه نٿي رهي!! اها روچڪ جيون هو پلئي پلاٽي نه ڪين پلبو.

منهنجي ٻالڪ-جيون ڪراچي شهر جي گاڏي کاتي ۾ گذري. اهو ڪوهنور سنيما وارو اسپتال وارو رستو، منهنجي ٻالڪ جيون جو ٻنيو هو. انهيءَ دنيا جو آندريون

وشيہ سوچي

Printed by Karamchand N. Dewani at the Chandan Printing Press, Hasali Tank Road. Dadar and published by C. L. Mariwalla, Vishranti, Behind Market Sion, Bombay-22.

ته نارو جڻ ڳنهي ورتو هوو- اوهانجو زر-خريد ٻانهو ٻيو
مر ڪندو، ۽ جيڪي چوندوس سو هڪدم آڻي حاضر
ڪندو!! حشوءَ جي هٿ اڳيان هڪ ننڍي ڪڏ ڪنيل
هوندي هئي- ڇا لاءِ؟ لائـونءَ راند ۾ هارائـڻ ڪري
لائونءَ کي گهوڇا هڻڻ لاءِ. گوبند گهوڇن هڻڻ ۾ ترياڪ
هوندو هو. غريب لائون ڪڏ ۾ ٻيهاري، پنهنجي لائونءَ
جي ڇهنبدار نوڪ مجازسان، لاڙ ڪوڙ مان جهلي، غريب
لائون تي اهڙي فلڪ سان ڦهڪائيندو هو جڻ شيواجي
مهراج افضل خان تي وار ڪيو- ڌڪ اهو غضب جو
هڻندو هو، جو جيتوڻيڪ اهو لڳندو ڪاٺ جي ٻيجان
لائونءَ کي هو، پر سياٽ اسانکي پوندو هو، گهاؤ اسان
کي ٿيندو هو!! گوبند جو گهوڇو جيڪڏهن آنڊا ٻڪيون
ڪڍي آڻي ٻاهر نه ڪندو هو، ته ڪرنگهي جو ته
انهيءَ ساعت انت آڻيندو هو- ڪانئس وڌيڪ قهار جلاد
مونکي ڪونه سجهي! ڪوهنور سنيما به واهه جو هو.
انهيءَ وقت ٻولنيون فلمون ڪونه هيون، پر ته به ناٽڪ
۾ اها موج ۽ مزو، جو ڪٿان ٿي دل رهي! ماسٽر وٺل ۽
ماسٽر ٻڇوءَ جي فلم جو اعلان نڪري مس- بس اسانجي
صرفي ڪرڻ جي سر توڙ ڪوشش چالو. مري، جهڙي،
آجهڙي، ناٽڪ جي ٽڪيٽ جا پئسا گڏ ڪبا هئا!! پر
اسين ويندا هئاسين آرتوار ڏينهن کيل ڏسڻ، سو به صبح
جو؛ ڇو ته ان ڪري کيل جو کيل به ڏسبو هو ۽ سؤ رپئي
اِنعام جهو به آسرو رکبو هو!! ماسٽر وٺل جي جانباز

گهيڙو هو هارون جي جاين جو ڍيلو، ۽ ٻاهريون سطح
هو اسپتال وارو رستو، جنهن جي هڪ ڪنڊ تي هو جين
ڏگمبرن جو مندر ۽ ٻيءَ ڪنڊ تي هو ڪوهنور سنيما.
اهو اندريون ڍيلو، اهو جين مندر، اهو ننڍڙو گهر ۽ اهو
ڪشادو رستو، جنهن تي حشوءَ جو هٽ بيٺل هو، سڀ
ننڍا وسرڻ جا ڪينهن. حشوءَ جو هٽ ٿو ياد اچي ته جڻ
اهو ننڍڙو نئين نرت سان نظر ٿو اچي - اهي ڪلفيون،
ملايون ۽ آئسڪريم جا ڊٻا اچيو اکين اڳيان بيهن ۽ اهي
آواز پيا ڪن ۾ پون ته "حشوءُ، ڀرين مونکي ڏج، مان
تنهنجو بدل گراهڪ ڪين آهيان!" جيسين مال مليئي
ملي، تيسين وات پاٽي ٿيو اٿ جيترو مزو ته مفت ونايو
ڇڏي!! دڪان ۾ سندس پياءُ نارو ويٺو آهي. ڪپڙا
گدلا، ڏاڙهي هفتي ڪن ڪان اَڻ ڪوڙيل، مٿي تي واٽين
واري اَڇي سونهري زيڪ سان ڀريل ٽوپي! ڪانئس ڇا
نٿو گهرجي! اَما جا مصالحا، اسانجا گپت، ڦوڏني ٽڪيون،
ڪٽمنڙا، سوجي بسڪوٽ - سڀ وٽس موجود آهن. تنهن
ڪانسواءِ وٽس لاٽون به آهن، رنگ برنگي، ٽڪا ۽ لماءِ
ڏور به اٿس؛ بلوري گوليون، لغڙ ۽ لغڙيون، ڏاڳي جا
ويٽا ۽ پنيون، اٽي ڏڪر، هوليءَ جا رنگ - ڇا نه اٿس!
بس، فقط گهرڻ جي دير آهي! پر جي ڪٺي ناروءَ کي
چئو ته "فلاڻا، اڄ خرچي خلاص ٿي ويئي آهي، ٽڪي جو
مال اُڌارو ڏي، سڀان ٿي ڏيندو سانءِ"، ته واٽيو ٻنه
سراپجي ويندو! پر جي ٽڪو ڀرين اُڇلائي، شيءِ گهربيس

ته آرنوار ناٽي آرٿري ميدان تي شهر جي مشهور معروف لغڙ- بازن سان کلھي گس جي نوبت به اچي سهڙندي هئي. پاڙي جا سڀ ڇوڪر لغڙ اڏائڻ ۾ فخر وٺندا هئا، ۽ آرنوار جي ڇتا پيٺيءَ کي سوپارو ڪرڻ لاءِ اها متاڪت ڪندا هئا، جنهنجو خيال ڪندي اڄ اچرج پيو لڳي! اهو ڪئن ممڪن ٿي سگهندو هو؟ ماڻهن جي مار هوندي هئي. ٻاهر نڪرڻو هو ته ڪن سرلا ڪري هلبو هو. خاص ڪري آرنوار ڏينهن ميدان تي جڏهن لغڙ لڙندا هئا، ته هوا جي جهونن مان آواز جهٽبا هئا ته "دشمن" پنهنجي ٽاڱي ۽ ماڻهي بنسبت کهڙيون لباڙون ٿو هڻي؛ جئن مبادا جيڪڏهن اسانجو لغڙ ڪاٽا ٿي وڃي ته پئي دفعي دشمن جو مٿو به سندس لت به سنديس. بس، "ڪُوني لڏي هيٺ ڳري، ڇي آءُ به پساري" واري ڪار هوندي هئي. ڪٿان ڪو نسخو جهٽيو سين مس، ته انجي پيروي ڪرڻ پنهنجو پهريون ڌرمي فرض ڪري ڄاڻبو هو! ڪٿان ڪو ڏس مليو مس، ته ماڻهي کي وٽ پڪ تيز ڪرڻ ڪاڻ نسخي ۾ هڪدم قير قار اچي ويندي هئي. بس پوءِ ڏيلي جو دروازو ٿيندو هو بند، ۽ پاڙي جا ڇوڪر رنڇي ويندا هئا نئين مصالحي ملائڻ ۾. مصالحو تيار، پوءِ جنبي وڃبو هو ٽاڱي کي ماڻهي لڳائڻ ۾. پر پڌي اهڙي جو پونت بند، ڪنهن کي به لک ڪانه ڏبي هئي ته اڄ کهڙو بارود تيار ڪري آيا آهيون ۽ اهو کهڙو خلم مچائيندو!! ماڻهي جو راز ڪنهن سان ڪين سلبو هو؛

جانفشاني ۾ ڏسجي ھئي ۽ رڳين جي تمنا ۾ رکجي ھئي؛ مٿان ڪٿي قسمت ڪلي پوي!!! ڪوھنور سنيما جي ٻاھران پان واري جو دڪان ھو- پائيچند جو دڪان. اھو ٻہ ڪتان ٿو وسري. اُنجي ڪشادي آرسي- جنھن ۾ پاڻ پنڊ لاٽ صاحبن کي چٽي طرح ڏسي سگھبو ھو، جنھن مان ٿي ته نيڪ روشن ٿيندو ھو ته سائينجن کي سائينءَ ڪھڙو ملوڪ منھن ۽ قد بخشيو آھي!- وسرڻ ناممڪن آھي. تنھن ڪانسواءِ پائيچند وٽ ڳاڙھي ۽ پيلي ھاٿيءَ، گولڊ فليڪ ۽ سلور مون ۽ ٻيا انيڪ پرڪارن جا جي سگريٽ پاڪيٽ ھوندا ھئا، تن ۾ اسانجي ھروقت اک رھندي ھئي. پاڪيٽن سان اکر پوريءَ راند کبي ھئي! چا، شوي ڪان وسري ويو ھوندو ته ڪئن نہ انڪل ڪري ھوُ پيلي ھاٿي پاڪيٽن جي پڳ- ۾ ٻيا اوچا پاڪيٽ لڪائي، مون سان اکر پوريءَ جا داءَ لڳائيندو ھو، ۽ آءٌ ۾ چستي ڪري اھو "اکر" اُٿلائيندو ھو سانس، جو سندس چيل "پوري" بولائيون ڪائيندي ڪافور ٿي ويندي ھئي ۽ اھا لکن جي ملڪيت ڏک سان منھنجي پلاند ۾ سمائجي ويندي ھئي!! ھوُ ھاڻ پل ڪولاٻا ۾ شيوڪ اسٽور دواران لکن جو واپار ڪري، پر نندپڻ جا ڪٽيل ھاراپل "لک" ھوُ ناحق ٿو پلجي!!!

اسانجون مشغوليون ۽ منداُٿيون ھيون. رت بسنت ۾ لغڙ چاڙھبا ھئا. پھرين ته ڪشادي اسپتال واري رستي تي آرنپ ٿيندو ھو، ۾ جٽن دل ٻڌايي ويندي ھئي،

وٺن ايڏو مان هو، جيڏو فوجي پلٽڻ کي جهنڊي لاءِ رهي ٿو. تنهن کانسواءِ ڏور ۽ جيتري گهٽ دشمن کي ملي اوتري بهتر؛ ڇو ته اُن مان دشمن کي ڪم آيل بارود جي جزن جي ڪل پئجي ويندي. اهو ٺيڪ نه هو؛ دشمن جيترو اسانجي ڳجهن کان محروم رهي اوترو بهتر. سڀ لٽو، ڇتا پيٽي ختم؛ ڇوڪرن جا گلر گلر پنهنجي وٽان ورن، ۽ وري ايندڙ آرتوار جا پهه پچائڻ ۾ مصو ٿي وڃن. انهن ڇتا پيٽين ۾ ڪهڙو نه لطف هو!! انهيءَ پيو پاسجي چڻ هاڻ جيوت مان مزو نڪري ويو آهي!!!

انهيءَ زماني ۾ ٻي ماجرا هوندي هئي پاڪيٽن راند ڪرڻ جي. اَڪر ڀُوريءَ داوَ لاءِ جيتوڻيڪ پئسا، پايون، ڏوڏا، وغيره ڪم اچي ٿي سگهيا، پر هر ڪنهن کي خرچي ملندي هئي ٿوري، سو سيڪو پئسي جي راند کان اَلبت ڪؤ ڪائيندو هو. باقي سگريٽن جا پاڪيٽ هوندا هئا مفت جا، ليبا هئا الله جي پٽ مان، سو انهن سان راند ڪرڻ لاءِ هر ڪو خواهان هو. پر ۽ پاڪيٽ هر هنڌ ۽ هر وقت ته حاضر ڪين هوندا هئا، جو ڪٺي ونجن! سگريٽن جو واهپو پان وارن وٽ گهڻو ٿيو ٿو. تنهنڪري پانئيچند سان دوستي ڳنڍڻ ضروري هئي. اَڪثر ڪري پاڪيٽن جي لالچ ٿي پان جي هير ٿي ويئي. تنهن کانسواءِ، پاڪيٽ سنيمائن ۾ ۽ انهن جي نزديڪ ايراضين ۾ جام هوندا هئا. پر اهي تڏهن حاصل ڪري سگهبا هئا، جڏهن سوير اُسر جو، رستن جي

اُنجي مخفي رهڻ جي ايتري ڪوشش ونئي هئي،
جيتري اڄ روس تـو ونئي اٽم بم جي ٺاهڻ ۾! جنگ
جي ميدان تي هرڪو پنهنجي جاءِ وڃي وٺندو هو- ڪو
ڏاڳي جي ويڙهي جي چارج ۾، ڪو ٻل ڏيڻ لاءِ، ڪي
آيارڻ لاءِ، ته ڪي وري ڪاٺا تيل لغڙن جهٽڻ لاءِ؛ باقي
پاڙي جو لغڙ- باز، همت ۾ لغڙ جي تند جهليو، مجاز ۽
فلڪ سان دشمن کي نهوڙڻ لاءِ هميشه تيار هوندو هو.
بس لغڙ ڏرتي ڇڏي ته هرڪنهن جو ڏيان آسمان ۾ وڃي
ڪپندو هو. لغڙ- باز آسماني بازن جيان پيا نظر ڦيرائيندا
هئا ته اڄ ڪنهن کي لقمو بڻائجي. لغڙ- بـاز، گراهڪ
ڏيان ۾ آڻي، هڪ ٻئي سان ياراني ڳنڍڻ لاءِ پنهنجا لغڙ
هڪ ٻئي جـي ويجهو آڻيندا هئا، ۽ موقعي ملندي،
پيچ وجهندا هئا. پيچ پيو، پوءِ ڏسو جوانن جي لڙائي!
هيٺيون پير تي، مٿيون ڪپڻ تي. ڀـلا هـر ڪنهن کي
پنهنجي مانجهي تـي فخر، سو وجهه ملندي ئي هڪوار
سان دشمن کي ليٽائڻ جي ڪوشش ڪجي هئي. اڳلو
اُئين ئي مانو دسڻ ڪان پڇڻ جي ڪوشش ڪندو هو؛
پر جنهن مهل اٽم بم تو اچي ڪڙڪي، تنهن ويل پڇڻ
جي وات بند ٿيو وڃي! هڪ ڇڄيءَ سان لغڙ ڪاٺـا!!
بس، پوءِ پيچ پڇان شروع- هرڪو ڪاٺا تيل لغڙ ۽ ڏور
جهٽڻ جي ڏاجهه ۾. لغڙ اُڏائيندڙ ۽ سندن ساٿي هميشه
اها ڪوشش ڪندا هئا ته جيڪڏهن سندن لغڙ ڪاٺـا
ٻه ڪري ٿئي، ته اهو دشمن جي ور نه چڙهي. لغڙ جو

سندس راضپي سان ٿيندي هئي ۽ عاقبت ۾ سندس اعلان سان ٿيندي هئي. پر پاڙي ۾ ٻڌي واهه جي هوندي هئي. برسات جي مند ۾ بادامن ۽ زيتونن هٿ ڪرڻ، ۽ گرميءَ ۾ گدامڙي ۽ انبڙين جهٽڻ، توڙي هوليءَ ۽ ٻين شغلن ۾ پيا جوڪائتين جان - فشانين ۾ اسان ۾ اهو ايڪو هو، جو جيڪر اسان ۾ هينئر موجود هجي ته هوند هيئن ڇڙ ڇڙ ڳاٽڙا ٿي ڪين پيا پٽڪون ها.

اها آزاد - جيون جا گذري چڪي، تنهن لاءِ دل هر وقت تڙقي ٿي. جيتوڻيڪ هاڻ اسانجي دنيا وڏيڪ ڪشادي بڻي آهي ۽ اسانجي جاڻ پڻ وڌي آهي، ته به هن دنيا ۾ اها خوشي ڪانهي، اها موج مستي ڪانهي— دنيا جي زنجيرن ۾ جڙ غلام بڻجي چڪا آهيون ۽ پڃري جي پکي موافق چاهيون ٿا ته انهيءَ آزاد ٻالپڻ جي باغ جو هڪ دفعو، خيال ۾ ئي، ڪري سير ڪريون، ته من دل ڪجهه ٻهلي.

صفائيءَ کان اڳ، اُتي حاضر ٿي وڃجي. انهيءَ ڪري ٻاڙي
جا سڀ ڇوڪر سويل صبح جو نڪرندا هئاسين پاڪيٽ
ميڙڻ. پوءِ ڪٽان جا ڪٽي نڪري ويندا هئاسين، ۽
پريون خالي پاڪيٽن جون ڍوئي ايندا هئاسين — ڪي
پيلا، ڪي ڳاڙها، ڪي نيرا؛ مٿن ڀانت ڀانت جا چٽر ۽
تصويرون چٽيل هونديون هيون. ڪي پاڪيٽ عام جام
قسم جا هوندا هئا ۽ ڪي وري خاص نموني جا ۽ ڇڊا. ڪو
ڇوڪر ڪو نئون نمونو لهي ايندو هو ته ٻاڙي جي
پنچائت مڙندي هئي، ۽ صراف ڪٿ ڪندا هئا ته هن
نئين لعل جو ڪيترو ملهه رکجي. گهڻو ڪري راند ٻنهرن
ڪانپوءِ ڪبي هئي. لک هارائبا هئا، لک کٽبا هئا؛ ۽
ڪوٽ پوڻ کان اڳ ٻيا لک آڻي ليڻائبا هئا. انهن پاڪيٽن
گڏ ڪرڻ ۾ جيڪا اورچائي ۽ جفاڪشي ڪبي هئي،
سا هاڻي پنهنجي ڪرت ۾ هوند ڪجي ته ڪنهن جي
ڪاڻ سهڻ جي ضرورت ئي نه پوي!! پاڪيٽن ڪانسواءِ
ماچيسن جا نمونا ميڙڻ جو به اُنهن ڏينهن خاص شوق
هوندو هو. گولين راند ۽ ٻئٽ ٻال به چڱي واهپي ۾ هئا.

پر ننڍي هوندي جي دنيا ۾ ٻنهي صلح سانت هوندو
هو، ائين سمجهڻ به غلطي ٿيندي. جهڳڙي بنا جڳ دنيا
جو جياپو ناممڪن آهي. جهڳڙي لاءِ نه فقط داداگيرن
جي گهرج رهي ٿي، پر جبرن منصفن جي پڻ. اسانجي
ٻاڙي جو داداگير هو پوڄو - قد بت جو جانٺو ۽ مضبوط؛
ڪانئس هرڪو ڀيو ٿهندو هو. جهڳڙي جي شروعات به

ڪري اُن جو فڪر نه هو. منهنجا مائٽ رڳو نه سڪول
بدران ڪري وڌيا- گهر جي ڳالهه ڪن ها، ته منهنجي
ڪچڙي دماغ ۾ اهڙا ڳالهه ڪي قدر ضرور وهي ها ته
آخر ڪنهن گهر ۾ ئي ويچي رهيو هوس، پوءِ پرائي کي
پنهنجو ڪرڻ نه هو منهنجي وس؛ ۽ آءٌ اوڏانهن وڃڻ
کان اصل ڪين ڪيٻايان ها. پر هن سڪول جي
تاس پچر منهنجو هنياءُ ڪاٽي ڇڏيو. آلائي مائٽن ڪهڙي
اوڙاهه ۾ ٿي اڇليم! سو جڏهن سڪول وڃڻ جو مهورت
مقرر ٿيو ته مون پڻ اندر ۾ هڪئي فيصلو ڪري ڇڏيو-
مائٽ ڀل ماري وجهنم، پر آءٌ سڪول پنهنجي نه ويندس.
مائٽن کي سڃاڻندو هوس، تن جي مار ۾ راضي هوس؛
پر هوءَ ماستر، جنهن جو مونسان ڪو به واسطو ڪين هو،
سو سڪول ۾ ڪهڙو ويل وهائيندو يا قهر ڪندو، تنهن
جي ڊپ مونکي بنهه بي حال ڪري وڌو!! انهيءَ ڏينهن
آءٌ اڌول رهيس. سڀ اُچرج ۾ پئجي ويا. آءٌ سنئو پار،
سندن نظر ۾ ڪري پيس. ڏاڍو ريهائون ريبايون؛ پر
آءٌ ٽول مال وٺي به، نابري واري ويٺس. نيٺ بابا اُچي
تتو؛ خفي ٿي، گهلي آڻي بهاريائيم گهر جي ٻاهرئين در
وٽ، ۽ آخر طور چيائين: "سڪول هلين ٿو، يا ڏيانءِ
ڌڪو، ته ڏاڪڻ تان گهومائيون ڪائيندو وڃي هيٺ ڪرين."
مونکي به ڪنيو ڪٿيءَ، جو بنا جواب ٻيٺو رهيس.
بس، هاڻ حد ٿي چڪي. ٿوري تيلهي اچڻ تي گول
قيرا پائيندو، اچي هيٺ پيس. ايذاءُ چڱو آيو، پر هڏ گڏ

٢- آءٌ وڃان سڪول

هونءَ تہ دنيا هڪ ڪشادو وديا-گهر آهي، جنهن مان جيڪي ڪير چاهي سو بنا ڪنهن فيءَ ڏيڻ جي پرائي سگهي ٿو، پوءِ هُو ٻڍو هجي چاهي ٻار. جهان ۾ ايترو تہ ڪجهہ سکڻ لائق آهي، جو اُنجي پيٽ ٿي ڪانهي؛ سمجهندي پل تہ چوڻ ساري ڄمار ڳري وڃي. انهيءَ ڪارڻ ٿي تہ چوڻي آهي: "ڄان جيئين ٿان سڪ." پر انهيءَ دنيا جي منجهيل سٽ کي سلجهائڻ خاطر شروعاتي مڪتبي تعليم يا وديا حاصل ڪرڻ ضروري آهي. انهيءَ سبب ٿي جيئن ٻار وڏيا ٿڙو ٿئي ٿو تہ مائٽ ڪيس سڪول موڪلڻ جي آتروتيلا ۾ رهن ٿا. ننڍين ٻار کي سڪول ۾ وهارڻ جي نوبت اچڻ تي، اَڪثر ريت، مونکي سڪول وڃڻ وقت پنهنجا ڪيترا اَڇيو ياد پون.

لاڏلو ٿي نپنس، جو ڏاڏي پوٽو پهريون مان هوس. جڏهن سڪُول وڃڻ جو ذڪر نڪرندو هو تہ آءٌ وڃي اَمڙ جي گود ۾ لڪندو هوس. پلا سڪول ڪهڙي بلا هو، تنهن کان ڪو واقف ڪرڻ جي ڪوشش ٿي ڪين پيو ڪري؛ فقط روز بروز سر گرم زور هو مونکي سڪول موڪلڻ تي! گهر کان سواءِ ٻي جاءِ کان مان بلڪل اَڻ واقف هوس — پوءِ اهو منهنجو گهر هجي يا منهنجي مائٽ جو گهر، پاسي وارو ناٽڪ-گهر هجي يا رستي جي ڪنڊ وارو يتيم-گهر، پر گهر تہ هو نہ، تنهن

سندن قد بت هو، ڇا سندن حشمت!! برابر ٻاڙهڻ جو
اصول "ماستر جي مار، ٻار جي سڌار" هو، جنهن
ڪري ڇماهون ۽ ڇها وقتي سهڻا پيا؛ پر اِها ديوناگري
هندي، جا فقط ٽئين درجي ۾ پيٽ پيئي، سا اُها سوڌو
ڪين وسري آهي. هيءَ جو هاڻي هل هنگامو مچي ويو
آهي ته هندي راشٽر ڀاشا دواران ترت هر طبقي ۾
پڙهائيءَ جو ڪم چالو ٿيندو، تنهن مون ۾ ته ڪا به ڦڙي
نه وڌي آهي، ڇو ته اڳيان سبق اُها ياد اٿم. پر ٻيلي
جي ماستر مار ڏيندا هئا ته ڀائيندا به اهڙوئي هئا.
"ڏنيجي ڏاڍ وانگر، ڀائنجي هوتن جيان،" وارو قصو
لڳو پيو هوندو هو. هوءَ ٽڪنمل ۽ مولچند، اڄڪر جيڏا
هيڊ ماستر، فقط اوڙي اچڻ جو ٻهه ڪندا هئا ته ساهه
مٺ ۾ اچي ويندو هو؛ پر وري جنهن ويل ٻرسن تي
ڳراهٽڙي ڀائيندا ۽ شاباس ڏيندا هئا، ته ٻود ۾ ٻر جي
وڃبو هو. پر هوءَ جو سپروائيزر صاحب هوندو هو-
سرڳواسي ڀلاجراءِ واسواڻي - سو ته حيلي ڀاني پيو ياد
ايندو آهي. سنهڙو سنتوشي، سادگيءَ جو پتلو، سندس
ٽڪندڙي منهن ۽ سڌي جسم مان سچائي ۽ پيار هميشه
پيو ڇلڪندو هو. سندس ڇنڇر وارا ڀاشڻ هاڻ به دل
تي ڪڏهن ڪڏهن ترِي ايندا آهن. مهاتما گانڌيءَ جي
جنم ڏينهن تي ڪين اسانکي هو ٽول جا ٽڙا ڏيندو هو،
جن تي اهڙو ته هري وياسين، جو انگريزي سڪول مان
انهيءَ ڏينهن ڇٽي به، سال به پيو به وارو ڪيوسين؛ پر

پڇڻ، ۽ اُميءَ جي وچ ۾ ٻوڙ ڪري، ٻاٻي کي ڪجهه ترس پيو. انهيءَ ڏينهن ته ٻلا ٽري ويئي. پر پوءِ سوچڻ سان انهيءَ فيصلي تي پهتس ته جي وڌيڪ گس گسان ڪبي، ته خير نه رهندو. انهيءَ ڪري ٻئي ڏينهن ٻپ ۾ ٻڌل، پيءُ سان گڏجي سڪول ويس. اُن کان پوءِ جيڪي ٿي گذريو آهي تنهن لاءِ ڏاڏيءَ جا شڪرانا ٿو مڃان، جو اها سمت ڏنائين جو سڪول وڃڻ ٻاسيم، نه ته ته ڪاٻاڙيل نينگرن جيان اڄ به پيو ٻي فائدو شهر جون گهٽيون ڪڇان ها، ۽ هر ڪنهن جي ڦٽ لعنت جهليان ها؛ هوند مانيءَ ٽڪيو به نصيب نه ٿئيم ها. نه رڳو ايترو، پر سڪول ۾ جيڪا موج لڳي پيئي هئي، سا اڄ به پيئي چڪي ته وري منڍ کان پڙهڻ شروع ڪري، ته دوباره چش اچيئي.

مان پڙهندو هوس ٻرنس روڊ ڪراچيءَ جي تيرٿداس چانڊومل سڪول ۾. ڪلاس ڪشادا، ۽ ايوان ايڏا جو ڏني دل پيئي خوش ٿئي. سڪول جي حاطي ۾ گهڙڻ سان ٻنهي پاسي خوشبودار گلن جا ٻارا، سهڻن وڻن جي چوڪنڊن ۾ ٻيٺل، ڪلي کيڪاريندا هئا. اسين ٻارڙا رنگ برنگي گلن ۽ ميون تي ٻنهه موهت ٿي ويندا هئاسين، ۽ وجهه ملندي گل ۽ ميوا پٽي، اندر جي ٽرپتي پوري ڪندا هئاسين. سڪول جا ماسٽر وري ڪهڙا! ٺئنمل، چندنمل ۽ سانورو نينگڙو مورندمل، بلندراءِ ۽ مولچند هيٺرن سالن گذرڻي به ڪين ٿا وسرن! ڇا

ويا آهن- پنهنجا گل ڦل ٽاڻڻ ۾ ئي مگن ٿو وڃي؛ باقي
فرصت رهي ٿي کهڙي ٿي، جنهن ۾ جسم جو اونو
رکجي!! اسانجي ڏينهن ۾ خرچي به ٿوري هوندي هئي.
هينئر ٻار کي آنو ڏي، ته هڪدم موٽي ڏيئي، منهن
ڪٽي ورائيندو؛ پر اسانکي ٻڪو ملندو هو، ته گد گد
ٿيندا هئاسين، ۽ جي آنو نصيب ٿيندو هو، ته ڪڳيون
هڻندا هئاسين- ڄڻ قارون جو خزانو هٿ چڙهيو هوسين!!
ٽن ڏينهن ۾ سستايون به هيون، ۽ دل به هرڪنهن شيءِ
تي ڪين سرڪندي هئي. پئسي، چوريءَ جو لڏون، ۽
پئسي جي دال يا گپت وٺي، پوءِ ٿي مزو ماڻيو هو.
هينئر ته اڳهن جو رڻ ٻري ويو آهي؛ پيو ٻارن جو به
من وڌي ويو آهي. پڙهندا سنڌي سڪول ۾، سڏون
ڪندا مشترڪ وارن شاگردن جي شوقن وٺڻ جون!!
ورڻي ڪيڏائي اهڙا، جو جيسين گهرڻال شيءِ نه ڏين، تيسين
منهن منهن تي چڙهيو پيو هوندو؛ بنه سرچندائي ڪين.
اسين به وقت تي رسندا هئاسين، پر سمجهائڻ يا چٽ
ڪرڻ تي، مڙي ويندا هئاسين. اسانجي وقت ۾ رواج
هو ماسترن کي ڪئلينڊر ڏيئي، راضي ڪرڻ جو. ناتال
واري وقت ۾ گهر ۾ ڪئلينڊرن لاءِ نس پس ٻاڪر ڪٽو
مچي ويندو هو. ويچارا مائٽ هتان هتان هٿي ڪئلينڊر
هٿ ڪري ايندا هئا- پوءِ لڳندي هئي ٻارن ۾ چڪري
ته "سڀني ۾ سٺو ڪئلينڊر مان ماستر کي ڏيان!" ماستر به
ملڻل ڪئلينڊر موجب شاگردن کي گهرندا هئا!! خبر

ڦهلاڄڻ ۾ ٻيا سائين آهڙا ته ٻاجهارا هوندا هئا، جو خبر
به هوندي هئين ته اسين سڪول جا امتحان پاس ڪري
ويا هئاسين، ته به اسانکي نراس نه ڪندا هئا. پوءِ ته ايڏا
وڏا ٿي وياسين، جو لائين ٽول وٺڻ تي لڄ اچڻ لڳي،
جنهن ڪري وڃڻ ڇڏي ڏنوسين.

سنڌي سڪول ۾ هڪڙو ٻاڙهڻ تي زور، ٻيو راندين
تي زور هوندو هو. پر ٻيلي پڙهڻ ۾ واهه جو مزو ايندو
هو! سبق ڪهڙا نه سکيادائڪ ۽ سولا، جو اسانجو ڪچڙو
دماغ به پرکي ويندو هو ته جيڪي منجهن جاٽايل هو،
سو سراسري سچ هو. هينئر وانگر نه، سبق ڏکيا ۽ فقط
ڌابرو، وتن حقيقتون نوُسيندا!! ودياراٿين جو وت گهڻو
جو آهڙا سبق سمجهي سگهن!!! هڪڙا اَکر ڦوڙات، ٻيون
ڳالهيون ڳائي ڀڳيون؛ ويچارا ٻار طوطي وانگر سڀ برزبان
ڪيو امتحان پيا پاس ڪن، باقي سندن دماغ پورائي پورا.
سڪول جو حاطو هوندو هو ڪشادو، سو مقرر وقت،
يا موڪل ملندي، لڳي ويندا هئاسين راندين ۾.
ونجهه-وٽيءَ، منڊڪ منڊ، لڪ چپ، ٽوڙي ٻٽت ٻال
ته هميشه ٿي پيا کٽبا هئا. ٻڪ ٻوڙ ۾ هر قسم جي
ورزش تي اختياريءَ وارن جو خاص ڌيان هوندو هو.
ماسٽر صاحبن جو پڻ انهيءَ ئي اصول ۾ اعتقاد ٿي ڏٺو
ته "سالم جسم ۾ ئي سالم دماغ گهر ڪري سگهندو." پر
هاڻي ته قصوئي اور ٿي ويو آهي. بدن جي پالڻ پوشڻ
تي اَجڪاله ڌيان ڏئي ڪير ٿو!! ٻيائي ڪم وڏي

ڏندن سان چڙهجن!! واه جو سائين هو. هيئنر ته انهن ڳالهين تي خير تو ڏيان ڏيڻ ۾ اچي!!!

انگريزي ٽئين درجي ۾ مان اچي سرڪاري سڪول ۾ داخل ٿيس. اين-جي-هاء سڪول ۾ پڙهڻ کان پوء زور هو صحت ۽ صفائيءَ تي. پر انهن مڙني ڳالهين کان وڌيڪ ڌيان ڏنو ويندو هو انتظام تي. سڪول شروع ٿيڻ تي ڪلاس جا سڀ شاگرد قطار ۾ ٿي بيهندا هئا. قطار اهڙي سڌي، جو فوجي سپاهي اسانجو سلام ورائيندو ڏسي هوند رشڪ کائين! ڪنهن جي ڇا مجال جو قطار ۾ نه اچي بيهي، يا قطار جي سڌائيءَ ۾ وڳهن وجهي؛ سڌو ڇاليهه منٽ دير سان ڇوٽيءَ جي سزا جو حڪم نڪري ويندو هو. ريلوائي ماجسٽر کي به ڏوهيءَ کي ڪنهن خصيص معمولي غلطيءَ يا خطا خاطر سزا ڏيڻ ۾ ڪجهه ويرم لڳي ٿي؛ هت ته ملٽري حڪم لڳا پيا هئا. نه رڳو قطار ۾ سڌو بيهڻو هو، پر ڪلاس ۾ پهچڻ تائين انتظام قائم رکڻو هو. ڪهڙو به ٽسينگ قاعدي جي ڀڃڪڙي ڪري نٿي سگهيو. ڪاليج جي پرنسيپال جي پٽ موتيءَ فقط سائنس هال ۾ ويندي قطار ۾ ڳالهايو هو ته ماسٽر روچيرام هڪدم سندس نڪ مان ور لاهڻ ۾ ويرم ڪانه وڌي. ساڳيءَ ريت مئٽرڪ جي هڪ ڪلاس جي مانيٽر وڏ ماڻهپائيءَ وچان ٽوري ٽي ٽڻ مڻ ڪئي ته سڌو هيڊ ماسٽر وٽ آماڻيو ويو. پهرين ته ڳرائي رکي هليو، پر جنهن ويل صاحب جي دروازي

ناهي تہ هُو هيڏا ڪئلينڊر ڪيڏانهن ڪندا هئا، پر هر سال اِهو لقاءُ ڏسي دل ۾ پيو چئبو هو تہ وڏي هوندي هوندماسٽر ٿجي! پيو نہ تہ ڪئلينڊر تہ سال بسال پيا ملندا نہ!!

سنڌي چوٿون پاس ڪري آياسين هاءِ سڪول ۾. سرڪاري سڪول ۾ تہ جاءِ ڪانہ ملي، جو داخلا لاءِ درخواست دير سان ڪئيسين. تنهن ڪري ماڊل هاءِ سڪول ۾ وڃي ويٺس. اُتي هيڊ ماسٽر هوندو هو ماسٽر گلاٻراءِ. ڏاڍو ڪرڙو ۽ سخت هوندو هو. هُو قاعدي جو ڪوڏيو هو ۽ شاگردن جي لکڻ تي خاص ڌيان ڏيندو هو. وديارٿين ۾ صحت ۽ صفائيءَ لاءِ چاهہ پيدا ڪرڻ خاطر هن خاص انعام آڇيا. هر مهني هر ڪلاس جي پهرئين نمبر آيل اجري، هميشہ حاضر ۽ وقت تي ايندڙ شاگرد کي هُو خرچي ڏيندو هو. گلاٻراءِ ماسٽر خاص ڌيان ڏيندو هو ننهن جي صفائيءَ تي. انهيءَ لاءِ هُو پاڻ خود شاگردن جا ننهن جاچيندو هو تہ وڏا تہ ڪين ٿي ويا آهن، منجهن مٽي تہ ڪين پئجي ويئي آهي؛ شاگرد ڪوئن وانگيان ننهن کي ڏندن سان ڪترين تہ ڪين ٿا!! هن جي "اندر ٻڙ ٻڙ دکي، ٻاهر چڪي مکي" سان پٽيءَ ڪين پوندي هئي. چوندو هو تہ سلڪ جي قميص ۽ سرهاڻ واري تيل جو سُود ڇا، جي وار پيا ڇيڙا رلن ۽ ننهن ۾ مٽيءَ جا مڻ سٿيا پيا هجن، جي پيا

آسانجي ڏينهن ۾ سڪول ۾ کيل تماشو ڇڏو ٿيندو هو. هر پنجين سال هڪ ڀيرو اهڙو شغل ڏسبو هو. اِئين ناهي تہ انهيءَ وقت ماڻهن کي اهڙين ڳالهين جو شوق ڪونہ هو، يا شاگردن ۾ سوجهرو نہ هو، يا سيکاريندڙن جي ڪا ڪمي هئي، پر انهيءَ ڪارڻ تہ هر ڳالهہ ويل ۽ وهيءَ آنوسار ٿيڻ گهرجي. سڪول ۾ پڙهڻ ۽ ڪڙهڻ وڌيڪ ڌيان لهڻو؛ ناچ ۽ نٽري جي خاص نڪڙي ضرورت ڪانہ هئي. هينئر تہ قصو ٻئو ٻدلجي ويو آهي-جو سڪول کيل تماشي تي خاص ڌيان ٿئو ڏئي سو ٻسو ۽ کهنو (جهونو) ڪري ليکيو ٿو وڃي؛ ۽ جيڪڏهن سڪول ڏيکاءَ ۽ شغل پٺيان ٿا ڊوڙن، تہ وديارٿين جو ڌيان پڙهڻ تان اُٿليو وڃي؛ نتيجو کهڙو ٿو ٿئي سو تہ ڪنهن کان ڳجهو ڪونهي. منهنجي ڏينهن ۾ هڪ دفعو جلسو ٿيو، جڏهن مان پنجين درجي ۾ هوس. سڪول جي ڪشادي ڪمپائونڊ (حاطي) ۾ مانڊو اَڏيو ويو. ڪراچيءَ جا مڙيئي عزيز ماڻهو، ۽ شاگردن جا مائٽ خاص طور نينديا ويا هئا. چڱي خلق اَچي مڙي. ڪراچيءَ جو وڏو جج وقت جو سڀاپتي هو. سارو جشن اَهڙي شانتي-ڀريل وايومنڊل ۾ ٿي گذريو جو دل پئي ٻهار ٿي. پروگرام چڱو وڏو هو- اَنگريزي ناٽڪ، سنڌي، گجراتي ۽ مرهٽي ڇهڪنا، ۽ ٻيو بہ گهڻو ڪجهہ کيو ويو، پر ڪنهن بہ هڙٻڙو ڪين مچايو، نڪي ڪي ڪنهن قسم جو وگهن وڌو.

وٽ پهتو، ته مڙس ٽڏو ٿي ويو. پگهر نيڻيون ڪري وهڻ لڳس ۽ لاچار معافي وٺي جند ڇڏايائين! اسان جو هيڊ ماستر هوندو هو سيٺ ليلارام ٻوجواڻي. قد جو سو ڇوٽو هو، پر جنهن ويل نيٺ جو سنهو لڪڻ کڻي ورانڊن مان لنگهندو هو، ته ڏرن ڏڪي ويندي هئي. شل ڪو ڪاغذ يا ٻي ڪا شيءِ پٽ تي پيل اک تي چڙهيس، پوءِ خير نه هو. سڪول انهيءَ ڪارڻ صفائيءَ سبب پيو ٻهڪندو هو، جنهن ڪري پڙهڻ تي پنهنجو پاڻ دل پيئي اُڇهندي هئي. سرڪاري سڪول ۾ رانديون جو شوق ڏاڍو هوندو هو. ڪرڪيٽ، فوٽ بال ۽ هاڪي هميشه پيئي کيڏبي هئي. رانديون ۾ اُستاد وڏائڻ خاطر ڇٽا پيٽيون ڪيون وينديون هيون ۽ خود ماستر پڻ ان ۾ چڱو خاصو ڀرو وٺندا هئا. ماستر چندي رام ٻڌراڻي، ڏرمداس واڌواڻي، روچيرام سڌاڻي ۽ ٻروچا ته رانديون جا خاص ڪوڏيا هئا؛ تن ۾ ٻروچا ماستر ته رانديون تي ٻنهي فدا هو- ڇوڪرن کي سٺيءَ راند لاءِ ايترا ته انعام ڏيندو هو، جو سندس پگهار جو چڱو حصو ته انهن گهلجي ويندو هو!!

انهيءَ ڪانسواءِ وقت بوقت شاگردن جي صحت جي چڪاس ڪئي ويندي هئي ۽ مائٽن کي حالتن کان واقف ڪيو ويندو هو. ”جيءُ خوش، جهان خوش،“ انهن جون ٽا“ جي اصول ۾ آختياريءَ وارن جو ويساهه هوندو هو، جنهن ڪري هو ودياٿين جي صحت جي ايتري اون رکندا هئا.

٣- مان ٿيس مانيٽر

سڪول واريءَ ٽهيءَ ۾ سڀاويڪ طرح دل ٿيندي
آهي ته مان جيڪر ماستر، يا ٻيو نه، ته مانيٽر ته ضرور ٿيان.
پر پڙهندي ته ڪوبه پاڙهيندڙ ٿي نٿو سگهي، تنهنڪري
دل جي اُڏام مانيٽر جي عهدي تائين محدود ٿي رهي.
مان جڏهن سڪول وڃڻ سکيس تڏهن الائجي ڇو مونکي
مانيٽر ٿيڻ جي هرڪه هلاڪ ئي ڪين ڪيو. مان هوندو
هوس ماٺيٽو نينگر؛ قد جو ڇوٽو، سرير جو سنهو،
طبيعت جو البت لوڇڻو؛ ڪلاس ۾ به هڪ گونگي ڪنڊ
وٺي ويهي وهندو هوس. ڳالهائڻ ۽ دوستيءَ جو رستو
به خاص ڪنهن سان ڪين هوندو هوم، نه ڪنهن جي
هنٿينءَ ۾ نه ڪنهن جي ڪنٿينءَ ۾. اِنهيءَ ڪري ئي
مانيٽر ٿيڻ جي چاهنا مون ۾ اصل اُڀڻ ڪانه ٿي. دماغ
جو چست بيشڪ هوس، جو ڪهڙو به اوکو حساب ملندو
هوم ته جهٽ ڪري ويندو هوس؛ ڪابه ڳالهه ٿيندي
هئي ته جهٽ ڄاڻي ويندو هوس ته اَڳلو ڪٿان ٿو اچي؛
پر چالاڪي خبر ڪا هيم، جو دماغي چستيءَ جو پورو
فائدو وٺي سگهان! ٻين جو ايڏو لوپ ۽ ڏر ٿيندو هوم
جو ڪلاس ۾ ڪو ڏاڍيو ماٺو اچي ڪو سوال پڇندو هو
ته منهنجو منجهي ويندو هيم!! ماستر اِنهيءَ تي حيران
ٿيندا هئا ته، آخر موسان هيءَ ڪهڙي ويڌن هئي!!!
هونءَ هرڳالهه ۾ پهريون نمبر اُتر ڏيندڙ، پاهرئين جي

هاڻ ته حالتون اُوَر ٿي ويون آهن. گوڙ گهمسان ڪانسواءِ تماشي جو مزو ڪهڙو!!

اَڄ ڪالهه فهميدگيءَ ۽ فضيلت کي ڪير ٿو پڇي!!! اَسانجي پڙهائيءَ ۽ چالو زماني جي سکيا ۾ زمين آسمان جو ڦيرو اَچي چڪو آهي. اَڳي اِنعام آڇيا هئا پڙهڻ، راند روند، ساڃهه ۽ سلڇڻائيءَ لاءِ؛ هاڻ اِنعام آڇجن ٿا نٽ ۽ ناٽڪي هوشياريءَ خاطر! اَڳي زور هو اِخلاق تي، هاڻ زور آهي ٻاهرئين ٺٺ ۽ ٺاهه تي!!

هر زماني کي پنهنجي رونق آهي. اَسان جيڪي ماڻيو سو اَسانجي وڏن جي وقت کان علحدو هو، ۽ هاڻوڪي طرز کان چڱو نيارو— پر سڪولي جيون جو مزو ٻنهي هنڌ ملڻ مشڪل آهي.

بي حيائي اسانجي دماغ جي دائري کان ٻاهر هئي، تنهنڪري اوڏي مهل نه مات ڪري ويهي رهيس، پر جيئن ئي ڪلاس پورو ٿيو ته وڃي ماستر صاحب کي حقيقت کان پوري ريت واقف ڪيم ۽ سوٽن سان ٿيندڙ نسوري ناحق خلاف دليلبازي ڪيم. پهرين ته ماستر مڃي ئي نه پيو، پوءِ آخر انهيءَ ڳالهه تي آياسين ته جيڪي ڪم هن ٽئين ماستر ٿي سيکاريا، سي پاڙهڻ لاءِ مقرر وقت تي آءٌ مانيٽر، باقي ٻين وقت تي سوٽو مانيٽر. ماستر صاحب کي به ناراض نٿي ڪرڻ چاهيم، آخر رزق موٽائڻ تي به دل ڪانه ٿي ٿيم، نڪي کي سوٽي سان انرت ڪري سنگت ڦٽائڻ جي مرضي هيم؛ تنهنڪري مانيٽريءَ بنسبت ماستر صاحب جو ڳالهه سويڪار ڪيم. هاڻي مان ٽيس مانيٽر.

بس هڪ دفعو مانيٽر ٿيس ته پوءِ اهو عهدو منهنجي هٿن کان ڇڏائجي ڇو ٿو سگهي! ڇوٿين درجي ۾ اڌ مانيٽر هوس، پنجين ۾ اچڻ سان حاڪم حقدار ٿيس، پوءِ ڇا ڪنهنجي مجال جو مونڏي اک کڻي نهاري سگهي!! مون جيڪا بادشاهي ماڻي سا ڪنهن ڇڏي کي نصيب ٿيندي. ڇا منهنجي فلڪ ۽ شان هو! ڇا مان، ڇا طومان!! ڪلاس ۾، ماستر جي غيرحاضريءَ ۾، منهنجي اڀامڪاريءَ ۾ پٽڪو ڪيڻ جي ڪنهن کي به جرئت نه ٿيندي هئي. شاگردن تي ايڏو ته منهنجو رعب هو! ڪنهن ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪئي سهين، پوءِ اهڙي گستاخي

منهن تي ڇو لاجواب ٿي ٿي ويو! پر ڪنهن به منهنجي اِنهيءَ نقص سڌارڻ جي ڪوشش ڪا نه ڪئي، جنهنڪري آءٌ اهڙي جو اهڙو رهجي ويس، تان جو اچي ڪراچيءَ جي سرڪاري اين-جي- هاءِ سڪول ۾ چوٿين درجي ۾ پهتس.

اُتي ڀاڳ ڀرايو. منهنجو ڪلاس ماستر چندي رام ٻڌراڻي، جو ڪجھ وقت بمبئيءَ جو ايجوڪيشنل انسپيڪٽر ٿي رهيو ۽ تازو بمبئي ماسترن جي ڪاليج جي پرنسيپال جي عهدي تان پينشن تي ويو، سو ولائت وڃي ڊگري حاصل ڪرڻ لاءِ اُسهيو ۽ سندس جاءِ تي هڪ مسلمان ماستر، مسٽر سيراءِ مقرر ٿي آيو. انهن ڏينهن ۾ اسانجي ڪلاس جو مانيٽر هو سوڍو. قد جو قداور، بدن جو پريل، سوڍو چڱيءَ هستيءَ وارو نينگر هو. الائجي ڇو نئين ماستر جي گهٽ ۾ اچي ويئو ته مان ڪلاس جو مانيٽر ٿيان. هڪ ڏينهن اوچتو مون ڏانهن آڱر جو اشارو ڪيائين ۽ آءٌ هڪدم اُٿي بيٺس. چيائين، "اڄ کانوني ڪلاس جو تون مانيٽر آهين." مان ته بنهه واٽڙو ٿي ويس. سوڍو منهنجو دوست هو؛ هو پهرئين درجي کان وٺي مانيٽر ٿي رهيو هو. منجهس مڙيئي خوبيون هيون، ڪا به خامي نظر ڪا نه ٿي آئي؛ هنڪي هيئن بي مهابو ڌڏائي مان مانيٽر ٿيان، اهڙي آڇ قبولڻ لاءِ آءٌ هرگز تيار نه هوس. پر "سائينءَ" کي منهن تي جواب ڏئي ڪير، ماستر سان منهن سامهون پوڻ جو اسانجي ڏينهن ۾ رواج اصل ڪين هو. اهڙي

هُو ٻڌي ڇوٽو! ڪلاس ۾ قاعدگي ۽ ڪنهن به حالت ۾ قائم رکڻي آهي؛ تنهن ڪري لاچار قدم کڻڻو پوندو هو. موتيءَ ڳالهايو ناهي ۽ منهنجو ڪيس اُٿي ٻيهڻ جو نادري حڪم نڪتو ناهي. پر موتيءَ کي عام ريت اُٿاري ٻيهارڻ مان به خاص ڪڙ تيل ڪين نڪرندو هو. هُو لڄ ۽ شرم جو ليڪو ڄڻ لتاڙي چڪو هو. اِنهيءَ ڪري هن کي لاچار بينچ تي ڏگهو ٿي ٻيهڻ جي سيڪنٽ ڏني هئي. پر اَسان جي ڏينهن جا ماستر گستاخي ڪٿي ٿي برداشت ڪري سگهيا. هنن کي ڪهڙي پرواه هئي ته ڪير ڪهڙي ڏگهر جو پٽ آهي؛ هُو ڪنهن جي نڪ مان وَر لاهيندي ويرم نه وجهندا هئا. موتيءَ سان به اِئين ٿيو. هڪ ڏينهن مان ڇوڪرن کي قطار ۾ ڪلاس مان سائنس هال ڏي وٺي پئي ويس. موتي قطار ۾ ڳالهائي به پيو ۽ قطار جي سڌائي به پيو ڀڃي. سائنس هال ۾ پهچڻ سان مون موتيءَ کي اُٿي ٻيهڻ لاءِ چيو. جڏهن ماستر روچيرام موتيءَ کي ڪلاس ۾ اُٿي بيٺل ڏٺو ته مون کان پڇيائين، ۽ مون ڪيس حقيقت ٻڌائي. مڙس گرم ٿي ويو. موتيءَ کي پاڻ وٽ سڏي به ٿڦڙون ته اَلل حساب ٺهڪائي ڇڏيائينس، ۽ مٿان اها ڌمڪي رکيائينس، جو ڪوئي وانگر پڇ ٽنگن ۾ لڪائي ماٺ ڪري وڃي پنهنجي جاءِ تي ويٺو ۽ وري قاعدي جي ڀڃڪڙي ۽ اِنحرافي ڪرڻ کان "هان" ڪري ڇڏيائين. ٻين کي ڌمالون ڪڍائڻ سولي ڳالهه آهي؛ پر مانيٽري

ٿئي چڪو ٿي! هڪدم بينچ تي ڏکو ٿي بيهڻ جو اعلان جاري ٿي ويندو هو. بينچ تي چڙهو ٿي بيهڻ نظر اچڻ انهيءَ زماني ۾ موت جي سزا مثل هو! صبح جو پرارٿنا ويل يا هڪ ڪلاس مان ٻئي ڪلاس ۾ وڃڻ وقت ته، نظارو ڏسڻ وٽان هوندو هو. ڪلاس جي قطار اهڙي سڌي سوڌي نظر ايندي هئي جهڙي لوهه جي لٺ، ڇا ڪنهن جي مجال جو قطار ۾ ور وجهي يا شانتي ميءِ وايو منڊل ۾ وگهن!! منهنجي جمت ۽ ضابطي تي ٻيا مانيٽر رشڪ کائيندا هئا ۽ هر ويل پيا ڪوشش ڪندا هئا ته هوءَ به مون وانگيان ناموري تين. پر انهيءَ لاءِ هنن اهڙا رستا اختيار ڪيا، جو ٻارن کي بين ۾ پيارو ڪرڻ بدران ٻارن کي ڪوڙو ڪري ڇڏيائون. هيڏي هڻ چماٽ ڪان پوءِ به جڏهن سوپارا نه ٿيا، ته ساڙي پڇڪي ۾ پيا پچرندا هئا، حسد ۾ پيا ڪامندا هئا. يوسف ۽ مينو ته خاص ڪري مٿا هڻي بيٺا، پر سندن طرز ۽ تميز شاگردن کي اهڙو تنگ ڪري ماريو، جو لاچار هنن ماسترن وٽ سندن خلاف وڃي دانهون ڪيون. حسد ۽ جوش ئي ڪين نيچو نوايو.

موتيءَ سان ته منهنجو ڪو چوٽ جو چندرما تي ڏنو هو به منهنجو ڳوٺائي؛ ڪي قدر مائٽ پڻ هو، پر منهنجي هن سان اصل ڪين پوندي هئي. موتيءَ کي ڳالهائڻ جي ڏايي عادت هوندي هئي. ڪيترا دفعا اشارا ڏنا هوندا مانس، چٽ ڪئي هوندي مانس، پر

توکي ڪير مڃيندو ڇو؟" تنهنڪري ماستر صاحب کي چيم ته سزا ڏيڻ جو ڪم اوهان جو آهي ۽ نه منهنجو؛ هر ويرو منهنجي چوڻ موجب هلڻ لاءِ اوهين ٺورو ٿي ٻڌل آهيو. ماستر صاحب پنهنجي سر ٻڳوان کي معاف ڪري ٿي سگهيو، ڇاڪاڻ ته ٻڳوان تمام فضيلت ڀريو شاگرد هو ۽ هيءُ پهريون ئي ڀيرو هو جو کيس اُٿاري بيهاريو ويو هو. اُٿاري بيهارڻ جي سيکت ئي سندس لاءِ ڪافي هُئي. پر ماستر صاحب کي انهيءَ ڳالهه اچي منجهايو ته جي ٻڳوان کي ائين ئي ڇڏي ڏيو ته مانيٽر کي دل ۾ ٿيندو ته "مون ٻي رياتي ڪري دوست خلاف ٻه دانهن ڏني، پر ماستر هنکي ڇڏي ڏنو، ته پوءِ منهنجو ملهه ڪهڙو ٿيو." تنهن ڪري هنجي مرضي هُئي ته مان چوان ته "ڇڏي ڏيوس"، ته پوءِ قصو سولو ٿي پوندو. تنهن ڪري چيائين ته "جئن تون چوندين تئن ڪندس." انهيءَ تي مون ٺهه پهه جواب ڏنو ته "مان چوان ته ڦاهيءَ تي چاڙهيوس ته اوهين ائين ڪندا؟" منهنجو چوڻ ۽ ٻڳوان جو اوچنگارون ڏيئي روئڻ؛ ڇوڪر جهل ٿي نه ڏئي. هوُ ته اڳه مري لڄ ۾ پئي ٻڏو؛ مٿان جو اسان جي ڪليءَ پنچائت ۾ اچي سزا جي سوال تي رد بدل ٿي، سا هن جي سهڻ کان ٻاهر هُئي. خير ماستر ته قصو اتيئي ختم ڪري ڪم چالو ڪيو، پر مون لاءِ ته ماجرا اچي ڪڙڪي. دل ۾ ڏاڍو ڏک ٿيم، پر ڪري ڪجهه ٻه نه پيو سگهان. ڪليو ڪلايو ٻڳوان کي پرچائي ٻه نه پيو سگهان. ڇوڪرا

۾ مٺو وڻندو آهي جڏهن پنهنجا دوست، دوستيءَ جو فائدو وٺي، مٺي ڪرڻ شروع ڪندا آهن. مانيٽري سٺي تڏهن ڪمائي سگهبي جڏهن ٻي رپائيءَ سان هلبو، جڏهن "دوستيءَ" ۽ "نه دوستيءَ" ۾ فرق نه رکبو. انهيءَ ۾ ماستر جو ويساهه به قائم رهندو ۽ شاگرد به مانيٽر کي عزت جي نظر سان ڏسندا. البت دوستن سان ڪي قدر ڦٽائڻي به پوندي. هڪ دفعي ڏاڍي تعدي ٿي. پڳوان منهنجو گهرو دوست هوندو هو. هميشه مون سان گڏ ساڳئي بينچ تي ويهندو هو. اسانجي ياراڻيءَ تي ٻين کي رشڪ ٿيندو هو. هڪڙي ڏينهن ماستر جي غيرحاضريءَ ۾ مان شاگردن کي شانتي ڪرائڻ لاءِ ويٺو هوس. اَلائي پڳوان جي ڪهڙي ڪل ٽڙي. پنيان منهن ورائي ڳالهائڻ لڳي ويو. چوڪرن ڏٺو، مون به قدم کڻڻ ۾ ڪوتاهي ڪانه ڪئي. ماستر جو آيو ته پڳوان کي ٻيٺل ڏٺائين. پڳوان، ماستر جو به لاڏلو هو. هن ڪيس ڪا به سزا ڏيڻ نٿي چاهي. پنهنجو ٻوجو لاهي مون تي ٿي وجهڻ چاهيائين. جڏهن مون ماستر صاحب کي پڳوان کي اُٿاري ٻهارڻ جو ڪارڻ ٻڌايو ته ماستر صاحب چوي ته "تون ٻڌاءِ ته ڪهڙي سزا ڏيانس." منهنجي من ۾ ماندائتو مچي ويو. دل چوي "دوست ڪئن مارائيندين، دوستي ڪيئن ڦٽائيندين؟" دماغ چوي ته "سزا نه ڏيڻ جي اَثرت ۾ تون ڪيئن پائيوار ٿيندين؟ دوست کي ڇڏارائيندين ته پوءِ ڪير تنهنجي ٻڌندو يا

سرمن، ويس وڳن، ۽ هار سينگار تي ضرور ڌيان ڏيندا
۽ ٻين جي اَڳياڻ ٽي ٽيڪاڻپٽي ڪندا، پر ڪلاس جي
سڪل صورت تي نظر ڇو تي چڙهين! وِديا جي، وايومنڊل
تي ته، گهڻو مدار آهي؛ پر اهو سمجهي ڪير!! پر جي
سرڪار ۽ سائينءَ پنهنجي ”گهر“ جي سينگار ۽ سنڀال
جي ڪا ته اون ڪانه ٿي ڪئي ته انهيءَ ڪي مان ڪهڙو
ڏي همٿ ڏيئي سگهيس! اهڙي دليلبازيءَ سان
منهنجي دل پرسن نه ٿي. دل ۾ آيم ته اَهڙو ڪو تدارڪ
ڪجي جو ٻيو ڪلاس ٻهڪي اُٿي. لاتي خيال آيم ته
جيڪڏهن ميز، ڪرسي، بورڊ ۽ ٻاهرئين دروازي کي
فقط تيل جو همٿ ئي ڏبو ته جوانيءَ جو جلوو نڪري
نروار ٿيندو. صلاح سٺي ۽ سولي هئي، تنهنڪري ڏن
کي تڪيو ۽ تسلي ڏي. پٽيوالي کي ٻه آنا ڏيئي،
کوپري جو تيل آڻايم، ۽ جڏهن سڪول ۾ هوُمو نُريو ته
مان ٻه دروازا بند ڪري جنجي ويس مکه ڏيڻ کي.
ڪم ختم ڪري، جنهن مهل ڪلاس ڏي نظر ڪيم ته
رونق ئي علحدي لڳي پيئي هئي!! صبح ساڻ سڪول
۾ هل هلاچو شروع ٿي ويو. جيڪو اسانجي ڪلاس وٽان
پيو لنگهي سو ڪلاس جو نئون رنگ ڏسي هڪ پاسي
خوش ته پيو ٿئي ته ٻئي طرف ايرکا ۾ پيو سڙهي. ماستر
صاحب ته هيءُ نئون رنگ ڏسي پرسن ٿيو. واري وٽيءَ
تي انسپيڪٽر صاحب اسانجي ڪلاس ۾ ته آيو. الائجي
ڇا اسانجي ڪلاس ۾ وڻي ويس جو کپ کوڙي ويهي

ڇا ڇوندا! پڳوان ۾ مونسان دل سان رسي پيو، ٻس، پوءِ ته "سوٽو موٽو سڀرين، آيار يندو وقت" واري ڪار مونسان ٿي. ڳالهه واشگاف ٿي ويئي. سڀڪو اسان ڏي نهاري اکين ۾ پيو ڳالهائي. لکي لکي پڳوان کي پيو ڳالهه سمجهائيندو هوس ۽ پرچائيندو هوس. نيٺ جوش ٻيڻو ٿيس ۽ پاڻهِ کير کنڊ ٿي وياسين. ڇوڪرا وائڙا ٿي ويا. ڪين پڪ هئي ته پڳوان اصل ڪين ٿيندو. پر هُو پليل هئا. پڳوان دوست منهنجو ۽ سندس خبر ڪين وڌيڪ!! مانيٽريءَ مان پهريون سبق سکيس ٻي ريائيءَ جو، ۽ ٻي ريائيءَ ڪري ٻي ٻپائيءَ جو.

سڪول سان ته اهين ٿي دل هئي، پر مانيٽري سبب اُن سان هڪ نئون نينهن ٿيو وفاداريءَ جو. سڪول جي گهٽتائي ته هونءَ ۾ ڪين ٿيڻ ڏيندا هئاسين، پر هاڻ اُن جو نالو مٿي ڪرڻ ۾ وڌيڪ فخر ٿيڻ لڳو هو. انگريزي پنجين درجي ۾ هوس ته هڪ ڏينهن ڪلاس ماستر چيو ته "سپاٽي اِنسپيڪشن آهي، انهيءَ ڪري ڪلاس ۾ هميشه کان وڌيڪ صفائي هئڻ گهرجي." صفائي ته گهٽيائي چڱي، پر ڪلاس ۾ پيل سامان جو سڪو نوٽ لڳو پيو هو، ته سڪٽي صفائيءَ مان ڪهڙو ٻُٽو ٻري ها! سرڪاري نيڙ اَڪثر طرح بيگانا هوندا آهن. دروازن درين، ميزن ڪرسين، بينچن ۽ ٻورڊن کي پيل چونـ سال ٿبري ٻـ وڃن ته ڪين پالش جو هٿ نصيب نه ٿيندو. ماستر ۽ عملدار پنهنجن سينڌين

ڪير؟ هاڻي پرنسيپال دانهن جا ڪاغذ مونڏي ڏياري
موڪليا آهن، مان ڪهڙو جواب ڏيان؟" ماستر ويڙهيمل
جهڙو هر دل عزيز ماستر ٻيو اچي ڪٿان!! مون چيومانس،
"سائين ڪو الڪو نہ ڪريو، آءٌ پاڻيهي تو سيني سان
پڇان." لنگهي ويس پرنسيپال وٽ. ديوان ڏيارام ٻيو
دل گهريو سائين هو. چيومانس تہ "سائين، ماسترن کي
اجائي ڪونس اچي ڪنيو آهي جو ٻي بنياد فرياد ٿا داخل
ڪن. ڏوهي پاڻ، ڦاهي وجهن ٻين جي ڳچيءَ ۾."
پرنسيپال وائڙو ٿي ويو. چيائين: "سو ڪيئن؟" مون
چيومانس "سائين هيئن: سڪول جي قاعدن موجب
ڇنڇر صبح جو سيني ماسترن کي گهنڊ لڳڻ سان راند
جي ميدان تي سڄي سڪول جي ڊرل جاچڻ لاءِ حاضر
ٿيڻو آهي. گذريل ڇنڇر تي اوهانجي گهران سڀ اخبارون
گهنڊ لڳڻ کان پنج منٽ پوءِ آيون، جي مان ٻروقت
ماسترن جي ڪوٺيءَ ۾ لڳائي آيس. جيڪڏهن ماستر صاحب
چون ٿا تہ اخبارون ماسترن جي ڪوٺيءَ ۾ ڪونہ هيون،
تنهنجي معنيٰ تہ هو ڊرل ميدان تي ويا ئي ڪونہ هئا.
اِها هنن سڪول جي قاعدن جي اِنحرافي ڪئي آهي.
باقي جي ڊرل تان موٽڻ بعد بہ چون ٿا تہ اخبارون
ڪونہ هيون تہ اهو نسورو ڪوڙ ٿا ڳالهائين، ڇو تہ مان
خود اخبارون ميز تي رکي آيو هوس. تنهن ڪانسواءِ سائين،
هُو جو پٽيوالو اوهانجي گهران اخبارون کڻي ايندو آهي،
تنهنکي ڪري تاڪيد ڪري ڇڏيو تہ چرڪو نہ اچي، جئن

رهيو. ماستر صاحب سان مرڪي پيو ڳالهائي. عام طرح انسپيڪشن جو حڪم نڪرندو آهي ته هرهنڌ هراس ڇانئجي ويندو آهي، ڄڻ ڪو راڪاس گهمي ويو آهي؛ ۽ انسپيڪٽر به پنهنجي هستي ڄمائڻ لاءِ منهن ۾ گهنڊ وجهيو پيا ماسترن کي تنگ ڪندا آهن. اسانجي ڪلاس ۾ به جڏهن انسپيڪٽر صاحب پهرين گهڙيو ته منهن چڙهيو پيو هوس ۽ سندس اکين مان عملداري خنڪي ظاهر پئي بکي؛ پر ڪرسيءَ تي ويهڻ سان ٺڙڪو ٺري ويو. عملدار خوش ته ماستر خوش، ماستر خوش ته شاگرد به خوش. پر جڏهن انسپيڪٽر صاحب آخر ماستر صاحب سان موڪلائي اُٿيو، ته ڪلاس جي بيجان لسمن پاٺڪي بخوبيءَ سندس سلڪ جي سوٽ تي چٽي، اُن کي پنهنجي علائدي فن سان رنگي ڇڏيو هو!!

مانيٽري ڪمائڻ سبب منهنجو حوصلو وڌيو. جيڪي خاصيتون مون ۾ مانيٽرن ٿيڻ ميون پيون هيون، سي نڪري نروار ٿيون. منهنجو پاٺم ويساه وڌيو. هڪ دفعي ڏسان ته ماستر ويڙهومل منهن پيلو ڪيو پيو اچي. چيومانس ته "سائين، خير ته آهي." چيائين ته "بس مڙيوئي سڪ، بن ماسترن پڪار ڪئي آهي ته ماسترن جي ڪوٺيءَ ۾ اخبارون وقت تي نٿيون پهچن. مثال ڏنو اٿن گذريل ڇنڇر صبح جو. مان به ڇا ڪريان. اخبارون وغيره پهرين وڃن ٿيون پرنسيپال جي گهر. اُتان ٿي جي وقت تي ته ايندريون ته مان ڪهڙي وه وجان، ۽ پرنسيپال کي چوي

۴- سرٽيفڪيٽ تي ڪڍايم

مان ۽ نارائڻ ننڍي هوندي جا يار آهيون. ڪنهن ڏينهن منهنجي ڪڪي سندس ڪم ۾ ڪجهه ڳالهيون سمجهڻ لاءِ وٽس ويئي. اُن ڏينهن سندس ڪڪي جو جنم-ڏن هو، جنهنڪري سندس ڪنوار منهنجي ڪڪيءَ ۽ سندس ساهيڙيءَ اڳيان ٽول جي پليٽ آڻي رکي. سپاويڪ ڇوڪرين لڄ وچان پروفيسر جي ٽول کي هٿ به نه لاتو. اِنهيءَ تي نارائڻ چيُن ته ”نه توهان کي سڌ آهي ۽ نه ساڻيس، ته ڇيٽن سان منهنجو ڪهڙو رشتو آهي. اسين ننڍي هوندي کان گڏ پڙهيا آهيون. ڪاليج ۾ به گڏ هئاسين. پر انهيءَ کان وڌيڪ ته اسانجي ياراڻي گهري هئي. اسان مان اڪيلو ڪو به نظر ڪين ايندو هو. جي اهڙو اتفاق ٿيو به هو ته هرڪو اُئين ٿي پڇندو هو، ”ڇا، پاڻ ۾ وڙهيا آهيو ڇا؟“ هڪ دفعو وڙهيا به هئاسون، پر هميشه لاءِ ٿهڻ لاءِ. منهنجي شاديءَ ۾ منهنجي ڪنوار جا زيور به ڇيٽن ئي ٺهرايا هئا. سو جي اوهين ٽول نه کائينديون ته وري به ڏوراپو مونکي ئي ملندو، ته شايد تنهنجي ڪارائڻ تي پوري دل ئي ڪانه هئي!!“ ڇوڪريون واٽڙيون ٿي ويون ته هيءُ پروفيسر، جو ڪاليج ۾ ههڙو ڳُورو ۽ گنڀير، جنهنجو ڏڪو ڇوڪرن توڙي ڇوڪرين ۾ ڌڪو وجهي ڇڏيندو آهي، سو اڄ ايڏي ٻاٻوه مان ڪيئن ٿو ڳالهائي!! ڪڪيءَ جڏهن

ڪنهن تي بہ الزام نہ مڙهجي ۽ هر ڪنهن جي بہ رهجي اچي." ديوان ڏيارام تہ هڪدم ٽاٽي ويو تہ مانيٽر ڪٿان ٿو اچي. تنهن چيو تہ "پٽ، تون ڪو خيال نہ ڪر؛ ڇنڇر واري حقيقت اهڙي بڻائي اٿيئي جو الزام مڙهيندڙ ماستر خود گناهہ-گاريءَ لاءِ معافي وٺڻ لاءِ مجبور ٿيندا." ڪلاڪ بہ مس نبريا تہ ماستر ويڙهيمل گهرايو. ڀاڪر پيو پائيم ۽ مبارڪون پيو ڏئيمِ؛ دانهين ماسترن ڪانئس اچي ڪميا گهري هئي.

اِهي هئا اسانجي مانيٽريءَ جا ڪيل! پر اڄ تہ حالتون بدلجي چڪيون آهن. خود بادشاهن جوئي ساهہ مٺ ۾ اچي ويو آهي، تہ مانيٽر ڪهڙي بادشاهي ماڻيندا!

سبب ۽ دوستن جي همٿ ڏيارڻ تي، ساليانې امتحان
کان اڳ ئي پهرين قطار ۾ اچي پهتو هوس. امتحان ۾ ته
اچرج کري ڏيکاريم. ماستر موهنداس پڙهائي ڇڏيو هو
ته جيڪو حساب ۾ گهٽي ۾ گهٽيون مارکون کڻندو،
سوئي پهريون نمبر ماريندو. اُنهن ڏينهن ۾ چوٿين درجي
جي ساليانې امتحان وٺڻ لاءِ انسپيڪٽر صاحب ايندو هو،
جنهن شاگرد جي رپائيءَ ۽ لياقت انوسار انگريزي درجي
۾ چاڙهيا وڃن. حساب جو امتحان شروع ٿيو ته اسانجي
پاڻ ۾ سخت چٽاڀيٽي چالو ٿي ويئي. انهيءَ چڪريءَ
۾ فيضوءَ جو هڪ حساب غلط نڪتو، تنهن کري هوُ
پهرئين نمبر اچڻ کان کاٽا ٿي ويو. باقي رهياسين مان
۽ مهراج نٿوُ. نٿوُ مهراج مونکان برابر هوشيار هو، خود
حساب ۾ پڻ ۽ هن ئي ته مون کي اڳيان اچڻ ۾ واهر
ڪئي هئي. پر آخرين حساب ۾ مان ڪانئس گوءِ کٽي
ويس. حصي رسيءَ جو حساب هو. انسپيڪٽر صاحب
چيو ته "جيڪو شاگرد هيءُ حساب سولي رستي پهريون
نمبر صحيح ريت کري آڻي ڏيکاريندو، تنهن کي ڏه
مارکون وڌيڪ!!" حساب هو ته ڪا شيءِ پنـن رپين
ساڍن چوڏهن آنن، ته ٦٥ شيون ڪيتري؟ مان ڪراچيءَ
مان سکي آيـو هوس تـه جنهن ڪنهن شيءَ جي قيمت
بارهن آنن کان مٿي هجي ته اُها سڄي رپئي جي حساب
سان آسان ريت کري، اُن مان گهٽ آنـن جو حساب
سولائيءَ سان ڪٽي ڇڏجي. سو مون اهو رستو اختيار

مونسان اها سر ٻستي ڳالهه ۽ منهن ڪاٿي اچڻ جو ذڪر ڪيو ته مون نارائڻ جي هر ڳالهه جي تائيد ڪئي. هينئر بمبئيءَ ۾ برابر گڏجڻ گهٽ ٿو ٿئي، پر اها سالن جي پراڻي پڇاڙيءَ ويل به وسرڻ جي نه آهي.

اهو نارائڻ مونکي اڃا تائين چيڙائيندو آهي. مان چوٿين درجي سنڌيءَ ۾ هوس ته ڪراچيءَ مان ڇهن مهنن ڪاڻ ڳوٺ سيوهڻ وڃڻ پيو. نارائڻ به اتي هو. اسين ٻئي همڪلاسي هئاسين، ۽ جڏهن ته منهنجو گر-پتا ۽ سندس پيءُ ٻئي ڪاليج جا پروفيسر هئا، تنهنڪري اسان جو سياويڪ ريت پاڻ ۾ سنبنڌ ٿي ويو. ٻنهي چوٿين درجي جو امتحان گڏ پاس ڪيو ۽ ٻئي پهرئين انگريزيءَ ۾ آياسين. ڪلاس ۾ پهريون نمبر مهراج نٿوُ، ٻيو نمبر فيضوُ، واچ ميڪر جو پٽ، ۽ ٽيون نمبر مان، باقي ٻيا سڀ پٺيان. اسان جو ڪلاس ماستر هو، ماستر گورڌنداس ۽ هيڊ ماستر، ماستر نارائڻداس. ميءَ مهني جي آخر ۾ سڪول مان سرٽيفڪيٽ ڪڍائي اچڻ لاءِ مونکي گهران چٺي ملي، ڇاڪاڻ ته جون مهني ۾ ڪراچيءَ واپس وڃڻو هوس. چٺي ڏيڻ تي ماستر صاحب سرٽيفڪيٽ ڪڍڻ جي تياري ڪئي، ۽ ان سان گڏ سڀني شاگردن کي هدايائين ته مان سڪول ڇڏي رهيو هوس. سڀني جي دل ننڍي ٿي. جيتوڻيڪ مان سڪول ۾ فقط ڇهه مهنا پڙهيو هوس ۽ اچڻ وقت همڪلاسين جي پوئين قطار ۾ واريو ويو هوس، ته به شهري فهم

"جڏهن صورت ۾ ڇوڪر ڪلاس ۾ ٽيون نمبر آهي، ته پوءِ ڪيس سرٽيفڪيٽ ۾ موچارو (Very Fair) ڇو ڏيکاريو ويو آهي؟" انهيءَ تي ماستر صاحب کي سڏ ٿيو، ۽ جڏهن ڪانئس انهيءَ بابت پڇا ٿي، ته چيائين ته "فيئر معنيٰ سٺو، ويري فيئر معنيٰ تمام سٺو؛ انهيءَ ڪان وڌيڪ ڇا لکان!!!" هيڊ ماستر جي هدايت تي مونکي ويري فيئر مان Good رمارڪ ڏنو ويو. ٿورن ڏينهن کان پوءِ ٽارائڻ پڻ سرٽيفڪيٽ ورتو ته هنکي سڌو سنئون "گڊ" رمارڪ ڏنو ويو. انهيءَ تي ڪارڻ هوُ مونکي چيڙائيندو آهي ته "توکي گڊ رمارڪ زور لڳائڻ تي ڏنو ويو هو، ۽ حق حقائيءَ، جڻ مونکي مليو!!!"

ڪيو؛ باقي شاگردن پهرين ٻن ڏينهن، پوءِ اُٺن آنن، پوءِ
وري ڇهن آنن، ٻن آنن ۽ آخر اَڌ آني جو حساب لڳائي،
مس جوڙ ڪري، رقم ڪيائي. نٿو جيتوڻيڪ قلم جو ٻه
مونکان تکڙو هو، ته به ٻن قدمن سان حساب جو
جواب لهڻ مون لاءِ جهت ۽ آسان ٿيو، جيتوڻيڪ نٿو
مهراج کي به پنجن قدمن کڻڻ ۾ ڪا خاص ويرم ڪانه لڳي.
پر پهريون صحيح حساب مون ڪري ڏيکاريو! تنهن
هوندي به مان ٻيون نمبر بيٺس، ڇاڪاڻ ته ٻين ڪمن ۾
مهراج ۽ فيضو مونکان گوءِ کڻي ويا. تڏهن به ٻيون نمبر
ته ڪو لاٿو ڪين هو. تنهن کان سواءِ پنجين درجي ۾
به جيڪي ڏينهن هوس، سي پنهنجي هوش سبب
هم-ڪلاسين ۾ چڱو پيارو ٿيو هوس، جنهنڪري سڪول
ڇڏڻ تي ماسٽر صاحب ۽ ڪن ڪلاسين مونکي پنهنجي
شيءِ پياورا ڏيکارڻ ڪاڻ سهڻا ڪئلينڊر ۽ گل ڏنا.
مان سڀ شيون ۽ سرٽيفڪيٽ کڻي گهر آيس. منهنجي
گر-پتا جي سرٽيفڪيٽ تي نظر ٻوڙائڻ تي سندس
منهن تي فڪر جو گهنج نظر آيو، ۽ مونکان پڇيائين:
"ڇو، تون پڙهڻ جو ڪيئن آهين؟" مون ڪيس سربستي
حقيقت سڻائي ۽ ڪئلينڊرن ۽ گلن ڏيکارڻ پنهنجي
سچائيءَ جي ثابتي پيش ڪئي.

ٻئي ڏينهن مان ۽ منهنجو گر-پتا سرٽيفڪيٽ سوڌا
هيڊ ماسٽر صاحب وٽ آياسين. منهنجي گر-پتا، هيڊ
ماسٽر صاحب جو انهيءَ ڳالهه ڏانهن ڌيان ڇڪايو ته

جن کان ڄاڪوڙ ڪاڻ ڀڄندي هئي، سي صاحبي ماڻڻ خاطر اچي ماستري ڪندا هئا. تنهن زماني ۾ پڻ هر ڪنهن ماستر جي مهتا سنڌس ڏکي ۽ ڏاهپ تي مدار رکندي هئي. تازو هڪ جهوني ماستر صاحب سان سالن پڄاڻان ملاقات ٿي ويئي. اوڏي ويل خوش خيريافت ڪري، ٻه ڳالهيون ٻڌي ٻڌائي، گهر موٽي آيس؛ مگر واندڪائيءَ ويل جڏهن يادگيريءَ کي تازو ڪيم تڏهن ماستر ڏنوءَ جو ٽيهه سال اڳ وارو درشن اکين اڳيان چٽو اچي بيٺو.

ڪن سببن ڪارڻ چوٿين درجي جو پويون اڌ سال موڪي ڳوٺ وڃي پڙهڻو پيو. ڄائس نپنس ڪراچيءَ ۾، سو ڳوٺ وڃڻ تي خاص خوشي ڪانه ٿي. پر جتي ماني اُتي ماڳ. اُتي چوٿون پاس ڪري پنجين درجي ۾ آيس ته جلد ڪراچيءَ واپس ورڻو پيو. منهنجا مڙيئي دوست ۽ پاڙي وارا وڃي سرڪاري سڪول ۾ داخل ٿيا هئا، پر مان جو ڇڙڪو آيو هوس، تنهن ڪري مون لاءِ انهيءَ سڪول ۾ داخلا ان ويل ته محال هئي. لاچار ماڊل هاءِ سڪول ۾ داخل ٿيس. خانگي سڪولن ۾ ماڊل هاءِ سڪول اول نمبر ليکيو ويندو هو. پهرئين ئي سال ماستر ڏنوءَ منهنجو ڌيان ڇڪايو. شڪل جو هوندو هو گورو، ۽ مڙس هوندو هو پنهنجي ڦڪ وارو. ڌرتي ۾ سنڌس داب هيبت جهڪي، سنڌس سلام ورائيندي هئي. ورندي سال هُوءَ اسانکي انگريزي سيکارڻ لاءِ

٥- ماستر ڏنو

ماستري ٻه بادشاهي آهي. پر هيئنر بادشاهي کنهن کي آئڙي ڪين ٿي، ۽ هرڪو لوڪشاهي راڄ ٿو پسند ڪري. تنهن ڪري ماستري بادشاهيءَ ۾ پڻ گهڻو فرق اچي ويو آهي. نہ ته ايترو ضرور چئبو ته جن کي اڃا ٻه بادشاهي ڪمائڻ جي طرز ۽ ڄاڻ آهي، سي اڄ پڻ ماستريءَ ۾ پنهنجو راڄ ماڻين ٿا. اڳي تہ ماستريءَ ۾ باقاعدي بادشاهي هئي، ۽ هرڪو گرو گنجو ماستر ڪنڌ ڪاپار مٿي کيو ٿي هليو، ڄڻ هر هنڌ سندس ڏوئي ٿي هلي. ماسترن جو شاگردن تي اهڙو تہ رعب هو، جو ڇوڪر تہ ڏبيا رهندا هئا، پر سندن مائٽ پڻ هيسيل رهندا هئا. اڄ ڪالهہ اهو قصو ڪٿي آهي! شل نہ ماستر ڪنهن ڇوڪر جي ڇنڊ ڪڍي، پوءِ سندس خير ڪونهي. هونءَ تہ مائٽن کي منت جي بہ فرصت ڪانهي جو ٻارن کان ڪڻي پڇن تہ پڙهڻ ۾ ڪهڙو حال اٿن- ڏر مهني ماهوار رپورٽ تي پڻ ننڊ پيل نيڻن سان صحيح پائي ويندا، پر جي ڪنهن ٻار کا ماستر خلاف دانهن ڪئي تہ مائٽ مٿيو. آڪڙ رکي، ڪاهي ايندو سڪول ۾. اوڏي ويل آفيس جي ڏير وسري وينديس، فقط ماستر جي سنوارڻي پيئي سندن مغز ۾ ڦرندي. اڳي ائين اصل ڪين هو. ”ماستر جي مار، ٻار جي سنوار“ ڪري ليکبي هئي. انهيءَ ڪارڻ وڏن گهرڻن جا صاحبزادا،

ههڙي ۾ ماسٽر صاحب، ماسٽرن لاءِ خاص رمارڪ ڪالم
۾ پڻ ڪجهه لکي ڇڏيو هو. منهنجو اُن ڏانهن خاص
ڌيان ڪونه ٿو وڃيو، ڇاڪاڻ ته رمارڪ لکيل هئا
هئا انگريزيءَ ۾ - مون لاءِ اُهي سمجهڻ اَلبت اَهنجا هئا.
جڏهن رپورٽ ڪاپي اَچي گهر پيش ڪيم ته بابو، اِها
ڏسي مرڪيا، ۽ صحيح سان گڏ مائٽن جي رمارڪ ڪالم
۾ پڻ ڪجهه لکي ڏنائون. جڏهن رپورٽ ڪاپي واپس
سڪول کڻي ويس ته ماسٽر صاحب اِها ڏسي اچي ٺهڪ
۾ پيو. مونکي اَلبت عجب لڳو ته ماسٽر صاحب ڇا تي
کلي رهيو هو، مگر منهنجي ڇا مجال جو ڪائنس سندس
ٺهڪ جو سبب پڇان! جڏهن گهر آيس ته اُتي اَچي پڇا
ڪيم ته آخر ڳالهه ڪهڙي هئي، تڏهن مس پتو پيم ته
ماسٽر صاحب ههڙو سنو رمارڪ ڏيندي به لکيو هو ته
"ڇوڪر کي اَجا به ڪجهه پڙهائيءَ جي پٺتي گهرجي؛"
اِنهيءَ تي بابوءَ جواب ڏنو هوس ته "منهنجي مرضي
ناهي ته اَسان جو ٻار ڪو اَڪابر (*Excellent*) بڻجي،
سندس لاءِ "تمام سنو" (*Very Good*) ثابت ٿيڻ ۽ اُن
تي قائم رهڻ ئي ڪافي آهي." ويچاري ماسٽر سياٽپ
ته سهڻي ٻوڙائي، مگر اُن جي موٽ ۾ جواب پڙهي
دنگ رهجي ويو، ۽ لاچار ٺهڪ ڏيئي ٽيوشن (*Tuition*)
ڏيڻ جو خيال ٽاري ڇڏيائين!!

مقرر ٿي آيو. ماستر ڊئووڊي آڪه جو ٻار هو. سندس
وڏا چڱي عهدي وارا هئا. آسودگي سندس چهري ۽
پوشاڪ مان پيئي ٻڪندي هئي. سندس هلت چلت مان
سندس خنڪي ظاهر نظر ايندي هئي ۽ سندس ڳالهائڻ
مان سندس خودداري نمودار هئي. پاڙهيندو اهڙي
پڪ ۽ پختائيءَ سان هو، ۽ اهڙي ساڌارڻ نموني، جڻ
ڄاڻو نپٽو انگلنڊ ۾ ئي هو. پوءِ خبر ناهي ڪيئن اسان
وٽ اچي سهڙيو هو. مڙني ماسترن مان ماستر ڊئو مون
کي وڏ يڪ وڻندو هو. مان انگريزيءَ جي اڀياس ۾ انهيءَ
ڪري خاص چاهه وٺڻ لڳس ڇو ته هُو فقط انگريزي ئي
سيکاريندو ۽ پاڙهيندو هو. منهنجو لاڙو پنهنجي ڪم
۾ ڏسي، هُو به مون ۾ چاهه وٺڻ لڳو. ساليانـي
امتحان ۾ باقي ڪي ٿورا مهنا وڃي رهيا هئا. اسين
تڏهن ايڏا ته ننڍا هئاسين، جو دنيا جي ول ڇل جي
اسانکي لک به ڪانه هئي. هاڻي ئي ٻنو پيو آهي
ته ماسترن کي خانگي طور پاڙهڻ جي ڪيڏي نه ڏاجهه
رهي ٿي! نيم موافق مهني پوري ٿيڻ تي ماستر صاحب
رپورٽ ڪاپي پري ڏني. هونءَ به پڙهڻ جو چڱو هوس،
جنهنڪري هميشه سيني ۾ سٺي ريمارڪ ملندي هئي. پر
هن مهني الائجي ڇو، ماستر ڊئوءَ سيني ڪمن ۾ "تمام
سٺو" لکي ڏنو. مان ڏاڍو گدگد ٿيس. شايد ششماهي
امتحان ۾ اڳي کان چڱو ڪرڻ ڪري ماستر صاحب پنهنجو
رايو بدلائڻ لازم سمجهيو هو. اهو ته سڀ سٺو، پر هن

۾ ٻرڪ شمار ڪيو ويندو هو. انهي جا ماستر آزمودگار، انهيءَ پڙهائي عاليشان، ۽ انهي جو انتظام، فضيلت ۽ شان علحدو ۽ عمدو. ٻر ڇاڪاڻ ته سرڪاري سڪول هو، ۽ تنهن زماني ۾ انگريز بهادر جو راڄ هو، تنهن ڪري انهي قومي ڀاءُ البت عدم پيدا هو. اِنهيءَ هوندي به الانجي ڪئن مان جڏهن مئٽرڪ پڙهندو هوس ته پراڻا ڀاءُ جو ترورو نظر آيو. تنهن سمي سڪول جو هيڊماسٽر هو ديوان ڏيارام وسٽمل ميرچنداڻي. انهيءَ سال ٻهار پرڳڻي ۾ ڌرتي ڌٻي هئي، جنهن چڱا راڳا ڪري ڏيکاريا. اَڪيچار اِنسانن جي جان هلي وئي؛ لڪن جا جهڳا جهڻ ٿي ويا، جان ۽ مال جو ايڏو ته نقصان ٿيو جو ساري ملڪ کي شوڪ وٺي ويو. ٻهار جي ڀونڪمپ جون خبرون اَسان تائين پڻ پهچي ويون، جيتوڻيڪ انهيءَ زماني ۾ اَسان جيڏا ٻار روزانين اخبارن نوسڻ ۾ ايڏو چاه ڪين وندا هئا، جيترو هينئر ٿو نظر اچي. منهنجي من ۾ ڀاءُ جاڳيو ته اَسانکي پنهنجن سقيم ديس-واسين جي هن دردشا ويل، پنهنجي وت آنوسار، ضرور ڪجهه واهر ڪرڻ جڳائي. اَسانجي هيڊ ماسٽر صاحب کي پڻ اهڙو ويچار آيو. مان چئي نٿو سگهان ته اهو ويچار سندس اندر ۾ پنهنجو پاڻ اُپڄيو هو يا سرڪاري هدايتن اهو پيڙڪايو هو. نوٽيس نڪتو ته جن به ٻارن کي ٻهار جي ڀونڪمپ جي ستايل جنتا لاءِ ڪجهه ڏيڻو هجي سي پيل آڻي ڪلاس ۾ ڪٺو ڪن. ڪن پئسا ڏنا، ڪن

٦- خوشي

سڪول واري وقت ۾ منهنجو ٻيو گهرو دوست هو خوشي. خوشي شاهوڪاري ٻار هو. پڻس ڪراچيءَ ۾ ڪنهن وڏي عهدي تي هو. انهيءَ ڪري ماستر ڪيس خاص نظر سان ڏسندا هئا. انهيءَ ڪارڻ، يا ٻئي ڪنهن سبب، خوشي البت مغرور ٿي پيو هو. پر الائجي ڇو مون سان ڏاڍي دل ٻڌي ويس. رهندو به اسان جي ويجهو ئي هو، ۽ ننڍي هوندي کان ساڳئي ئي سڪول ۾ پڙهيا هئاسين. خوشي مون سان بلڪل سنئو هلندو هو. وهندو ئي منهنجي لڳ هو، ۽ وجهه ملندي پيا ڳالهيون ڪندا هئاسين. ڪلاس ۾ ته نه، پر ٻاهر پڻ ڳالهيون ڪندي ڪلاڪ نڪري ويندا هئا ته به وقت جي ڪا سمڪ نه رهندي هئي. اهو البيلائيءَ جو عرصو هو. خوشيءَ مونکي پنهنجي سر هٺيلائيءَ جي لڪ ڪڏهن ڪين ڏياري، جيتوڻيڪ ڪيس ٻين سان ڏسندي جاچيندي مون محسوس ڪيو هو ته منجهس وڏونهن جو وڏو حصو هو. هڪ ڏينهن اها ڇٽو اُڀري بيٺي. مون ان کي اِنهيءَ ٻوساٽڻ جو يتن ڪيو، ڇاڪاڻ ته منهنجي ياراڻي غرور وارن سان هرگز ڪين تڳي سگهندي هئي.

مان ڪراچيءَ جي سرڪاري سڪول ۾ پڙهندو هوس. ڪراچيءَ جو سرڪاري سڪول سنڌ جي مڙني سڪولن

سمجهين، جو غريبن لاءِ ڪپڙا ڌار ڪرڻ کي ڪميڻو ڪم ڪري ٿو ليڪين؛ اِهو شايد تنهنجي شان وٽان ناهي. چڱو، سياڻي ٽوڪي پڻ انهيءَ ڪٽڪي-ڪٽيءَ يا ڏوٻيءَ جي-ڏندي جو ڇشڪو وٺائبو." ڳالهه انهيءَ ڏينهن اتي ختم ٿي؛ خوشيءَ سمجهيو ته هيءُ سڀ ڇرچو هو، اِها ساڀيا ٿي نٿي سگهي.

پر مون ته پاڻ سان اُتي جو اُتي فيصلو ڪري ڇڏيو هو ته خوشيءَ جي نڪ مان ور اُوس لاهبو. ٻئي ڏينهن رسيس ۾ ايشور پريمچند کي چيم ته ”تون اَڄ ڪم تي نه هلجانءِ." رسيس ختم ٿيڻ تي ماستر صاحب کان موڪل وٺي ڪلاس ۾ گهڙي، ڪيس اَچي وڏي واڪي چيم ته ”سائين، هيڊ ماستر صاحب چيو آهي ته اَڄ خوشيءَ کي ساڻ ڪري ٻهار وارن لاءِ مليل ڪپڙا ڌار ڪرائي رکو، ته جلد روانا ڪريون؛ سو اوهين خوشيءَ کي موڪل ڏيو ته آءٌ ڪيس ڪپڙن جدا ڪرڻ لاءِ ساڻ وٺي وڃان." ماستر ويڙهومل، جو خوشيءَ کي خاص گهرندو هو، سو هڪدم ٽاڻي ويو ته هيءَ ساري لچائي منهنجي هئي. مون ڏانهن گهُور ڪري نهارڻ لڳو. هو ڏانهن خوشي، منهنجو ماستر کي عرض ٻڌي، رنگ مٽائڻ لڳو. اَسانجو ئي هڪڙو ڪلاس هو جنهن ۾ ڇوڪريون هونديون هيون. انهيءَ ڪري نوجوان نينگر ڪڏهن ڪين چاهيندا هئا ته سندن (ڇوڪرين) منهن

اُتَ - ڇُڙيل ڪپڙا آندا، ۽ ڪن ٻيون ڪمائتيون شيون آڻي
سهڙايون. سڪول جا پٽيوالا اهي سڀ ڍوئي هيڊماستر
جي ڪوٺيءَ ڏي نيئي وِيا. جڏهن سڀ مال اچي چڪو،
تڏهن هيڊ ماستر صاحب مون کي گهرايو. سندس خيال
هو ته ڪپڙا جيڪي آيا هئا، تن مان مردانا الڳ ۽
۽ زنانا ڌار ڪيا وڃن، پهراڻ الڳ ۽ پجاما جدا ڪيا
وڃن، ۽ انهن جي مڪمل يادداشت تيار ڪري، مال
جلد روانو ڪرڻ گهرجي. مونکي چيائين ته "ڪي
شاگرد وٺي اچي اهو ڪم اڄ ئي ختم ڪر." مان پنهنجي
بينچ تان سوڀو ۽ ايشور ميٺمل، ۽ ٻيا ٻه چار نينگر،
جن ۾ ايشور پريمچند به هو، وٺي وڃي ڪم کي ڄنبيس.
مونکي شيوا ڪرڻ جو ننڍي هوندي کان ئي شوق هو.
اهو ڪيئن پيدا ٿيو سو چئي نٿو سگهان؛ باقي جو هيءُ
وجهه مليم، سو گد گد پيو ٿيان. جيتوڻيڪ ڪپڙن جدا
ڪرڻ لاءِ اسين پاڻ ۾ چڱائي نينگر هئاسين، ته به ڪم
ختم ڪرڻ ۾ چڱي ويرم لڳي ويئي. جڏهن موٽي اچي
ڪلاس ۾ ويناسين ته منهنجي منهن ۾ هڪ انوکي خوشي
ڦهليل ڏسي، خوشيءَ پڇيو: "ڪهڙي ڪيمپ ڪٿي آيا
آهيو؛ هيڏي دير ڪيڏانهن ويا هئا؟" مون کيس ساري
حقيقت سڻائي ته هوُ اچي ڪل ۾ پيو. چوڻ لڳو، "سو
اڄ ڌوٻين واري پڳ ٻهري هئَو!!" سندس اک جي
اِشاري ۾ هٽ ٽِڪي رهيو هو. مان پسري اُٿيس. مون
هڪدم چيومانس ته "تون پاڻ کي شايد وڏو ماڻهو ٿو

هيڊ ماسٽر صاحب جي ڪوٺيءَ ۾ آيس، ۽ اٿي آٺي،
ڪرسيءَ تي ويهاريندي، چيومانس: "دوست، جن ڪاڏا
ٻلن جا پيٽارا، تن جا هيڏرا ويچارا. سو تون ڪم ڪوهه
نه ڪر، پر ڪم ڪان ونءُ نه وڃ، نه ته اسانجي سنگ
۾ هلي نه سگهندين." خوشي ڪاوڙيو اصل ڪين، ۽
وري ڪڏهن به وڏن جي ڏيکاري ڪين ڏنائين.

تي ڪلاس ۾ سندن (ڇوڪرن جي) ڪا چرچا ٿئي. هتي جو خوشيءَ کي ڏوهيءَ جي ڪم ڪرڻ واسطي نيو ٿي ويو، سو ٻڌي ڇوڪريون ڇا چونديون- اِن جو خيال ڪندي خوشي ڏاڍو پيلو ٿيڻ لڳو. پتو ناهي ته ڇوڪرين جو ڪو انهيءَ طرف خاص خيال ڌوڙيو يا نه، پر ماستر صاحب کي پڻ اهڙي ئي اُنومان ستايو، سو خوشيءَ جي جند ڇڏائڻ ڪاڻ چيائين: "سچ ٿو چئين ته هيڊ ماستر صاحب خوشيءَ جي هن ڪم لاءِ ٻانهن گهري آهي؟" ان تي مون ته پڻ جواب ڏنو مانس، ته "سائين، ڇا مان ڪوڙ ٿو ڳالهايان!! ڇو ته مان ڪانئس اهڙي قسم جي ڇني آڇي ڏيانوَ!!!" ماستر صاحب جهٽ سمجهي ويو ته هيءُ شيطان جيڪي چوي ٿو سو ڪري ڏيکاريندو. جيڪڏهن هيڊ ماستر صاحب کي وڃي چوندو ته مونکي خوشيءَ جي مدد جي ضرورت آهي، ته هيڊ ماستر صاحب چٺي هڪدم لکي ڏيندس، ڇو ته کيس خبر هئي ته خوشي سندس گهرو دوست ٿئي، جنهن جي سنگ ۾ ڪم سهڻو ۽ ترت اُڪلي ويندو. ان حالت ۾ ماستر صاحب کي انهيءَ ويچار اُچي ستايو ته "پوءِ ته مان ئي ڏنو ٿيندس، ڇو ته هيءُ ڇوڪر هيڊ ماستر صاحب کي دانهن وڃي ڏيندو ته وانو ويٺي چوڻ تي ماستر ويڙهومل هيڊ ماستر صاحب جي حڪم کي وزن نٿو ڏئي." منهي ته ماٺ، منهي ته ماٺ، ٻيو چاڙهو نه ڏسي؛ خوشيءَ کي چيائين ته "ها ٻلا وڃ، پر جهٽ اُچج." خوشيءَ کي ساڻ ونئي

هڪدم موڪل ملندي هُئي، پر اڄ الائي ڇو، ماستر
صاحب ائين نه ڪيو. مون طرف ڪنڌ ورائيندي، ڪجهه
سيڪنڊ ترسي، چيائين، "اڇو، مسز مٽن!" هيءُ ورندي
ماستر وڏ هيمل جي وات مان نڪتي مس ۽ ساري ڪلاس
۾ ٺهڪڙو پئجي ويو. ڪلارڪ لاءِ ڪافي ۽ قوي سبب هو.
ماستر صاحب جيڪو سبق پاڙهي پورو ڪيو هو، سو انگلستان
جي نامڪنئي ليکڪ چارلس ڊڪنس جو لکيل هو.
انهيءَ سبق ۾ ٻن ماڻهن جو چٽر چٽيل هو. مسز مٽن، هڪ
سڪول جي هيڊ ماستريائي هئي. ويچاري سنهڙي
سيپٽڙي، سڪول چڱي فلڪ سان پيئي هلائيندي هئي.
ڇو نه مان به تن ڏينهن ۾ سنهڙو - پتڪڙو مڙس هوس ۽
سرڪاري سڪول جي حاطي ۾ ائين پيو ايندو ويندو
هوس جڻ انهيءَ ننڍڙي دنيا ۾ سڀ لٺو ڇڙهيو منهنجي
حڪم تي تي!! ماستر صاحب ڪي اها منهنجي رعبدار
روش ڪين آئڙي هئي، يا نه سندس خيال هو نه ڇرچو
ڪنهن رڄ مڙس سان ڪجي، انهيءَ ڪارڻ منهنجو انهيءَ
ڏينهن ائين آدرسنڪار ڪيائين جو سارو ڪمرو ٺهڪ
سان گونجي اٿيو. پاسي ڪان هيڊ ماستر صاحب جي
ڪوٺي هوندي هئي. سندس ڇرچي ڪرڻ ڪارڻ جو
هيڏو هل اچي متو هو، سو ماستر صاحب ڪي فڪر
وڪوڙي ويو نه، اڄهو ته صاحب پرڳهت ٿئي ۽ گهوڙا
چاڙهي نه هيءُ سڪول آهي ڪين ڪو تماشگاه! پر ماستر
صاحب اڃا سوچيو پئي ته ڪيئن مات ڪرائجي، ته مون

٧- ماستر ويڙهومل

اسانجو ماستر تہ ويڙهومل. جيتوڻيڪ هو فقط هڪ ڪلاس جو ڪلاس-ماستر ٿي سگهيو، تہ بہ جن بہ ڪلاسن ۾ هو ڪجهہ نہ ڪجهہ پاڙهڻ ويندو هو، اُتيجا سڀ شاگرد سندس ساراهہ ڪندا هئا. سندس پاڙهڻ جو نمونو واهہ جو هو. کل چرچي ڪندي سبق پاڙهي پڪو ڪرائي ويندو هو. تواريخ جون خشڪ حقيقتون بہ اهڙيءَ ريت اندر جي پٽيءَ تي اُڪرائي ڇڏيندو هو، جو مور نہ وسرن. شاگردن سان چرچو ڪرڻ ۾ تہ ڪيس خاص مزو ايندو هو.

مان بہ جڏهن مئٽرڪ ڪلاس ۾ هوس تہ مونسان پڻ چرچي ڪرڻ جي چرچ ڪيائين، پر چرچو مهانگو پيس. انهيءَ هوندي بہ سور پي ويو، ۽ مرڪڻ لڳو. مان تہ ڪيس انهيءَ ڪشادہ-دليءَ ڪري ڀائيندو آهيان. هو وسرڻ جوڳي نہ آهي، نڪي ڪي وري سندس چرچو ميسارڻ جو آهي.

هڪ ڏينهن رسيس پوري ٿي هئي ۽ ماستر صاحب ڪلاس ۾ اچي ويو هو، پر مان ڪنهن ڪم سانگي ٻاهر روڪجي ويو هوس. ماستر ويڙهيمل اڃا نئون انگريزي سبق پاڙهڻ شروع ڪيو تہ مون در وٽ اچي چيو: "سائين! مان اندر اچان؟" هونءَ تہ اندر اچڻ جي

پر مان ڪري ڇا ٿي سگهيس! ڪل ته ٿي چڪي، واپس
ورڻ جي ته اها هئي ئي ڪانه!! تنهن ڪان سواءِ ماستر
صاحب چرچو ڪيو هو سبق جي اوٽ ۾، سو مان موٽ
۾ جي ڪجهه ڪري ٿي سگهيس ته ساڳئي طرز تي ئي، پيو
ڪو مون لاءِ چارو هوئي ڪونه. مان شاگرد، تنهن کي
اهڙي رمز اچي ڪٿان؟ پر نه. مان پليل هوس. مون
۾ جو شيطان هو، سو ماستر صاحب جي وزندار وار تي
اُٿي سجاڳ ٿيو، ۽ ڪيهر شينهن جيان بنا دير ۽ بيڌڙڪ
جواب ڏيئي ويٺو. ماستر صاحب جي چوڻ ته "آچر؛
مسز مٿن!" تي مون وراڻيو، "ڪيئن، مسٽر همبل!!" ابا،
ڇوڪرن ڇوڪرين ڪان جو ٽهڪ نڪتو، سو پڇو ئي نه.
سارو ٻلاڪ ٽهڪ تي ٻهڪي اُٿيو. منهنجو ڪجهه چوڻ
۽ ماستر ويڙهيمل جو ڳاڙهو ٿيڻ! مان البت لڄي ويس
۽ هڪدم پاڻ سنڀاليم. ڪا خطا ته ڪانه ڪئي هئم؟
اصل نه. ماستر صاحب ڪجهه چيو ۽ مون ورندي ڏني.
ماستر صاحب سبق ۾ ڪنهن اداڪار جو ذڪر ڪيو هو،
ته مون به ساڳئي سڪي ۾ خيال جو اظهار ڪيو هو.
ڊڪنس واري سبق ۾ مسز مٿن سان گڏ ٻيو اداڪار مسٽر
همبل هو، جو انسپيڪٽر صاحب جي آفيس جو ماڻهو هو.
مسٽر همبل قد جو پورو، بدن جو موٽو ۽ خوش مزاج
ماڻهو هو. چارلس ڊڪنس جي مسٽر همبل جو بيان
ماستر ويڙهيمل سان بنهه ٺهڪي ٿي آيو. جي مان مسز
مٿن موافق ٿي لڳس ته مسٽر همبل بنهه ساموهون ڏٺم، ۽

جيڪي ڪيو تنهن تي شاگرد کلي کلي ڪيرا ٿيا. پر هيل ڪل مونتي نه، پر ماستر صاحب تي هئي.

مون جو ماستر صاحب جي عمدي ڪيڪار ٻڌي ته البت اچرج لڳم. ماستر ويڙهيمل وٽ منهنجو ڪافي قدر هو. ڪيس خبر هئي ته مان ڪلاس جو مانيٽر هوس. تنهن ڪانسواءِ سڪول جي لئبرري ۽ اخبارون جي سندس چارج ۾ هيون، سي سڀ مان ئي سنڀاليندو هوس. ساڳيءَ ريت ٻئي ڪم ڪاج ۾ به مان سندس واهر ڪندو هوس. شاگردن ۾ منهنجو مان هو. ماستر صاحب توڙي سڪول جو هيڊ ماستر مونکي ٻين کان وڌيڪ گهرندا هئا. اهڙي شاگرد سان سڄي ڪلاس جي منهن تي هيئن کليو چرچو ڪرڻ سهڻو نه پئي لڳو. تنهن ڪانسواءِ انهيءَ ۾ منهنجي خاص گهٽتائي ٿي هئي. ساري سڪول ۾ اسانجي ڪلاس ۾ ئي ڇوڪريون هونديون هيون. انهن اڳيان هيئن کلڪو ڪرائڻ سخت اَپمان ڀريو قدم هو، پوءِ ڇا جي اهو ماستر صاحب ڪيو هوا! تن ڏينهين ماستر صاحبن جو شاگردن وٽ واه جو مان هو!! ماسترن اڳيان شاگرد ائين ڪڇن جهڙي پٽ؛ ڇا سندن مجال جو ڪنڌ کڻي ڪين ڪڇن!!! پر مونکي ٻاهه وٺي ويئي. مونکي ماسترن لاءِ ٻين وانگر عزت هئي، شايد مونوٽ جيڪو سندن قدر هو سو ٻين وٽ ڇڏو هجي، پر مون پنهنجو سؤمان ڪڏهن ڪين ڀاسيرو ڪيو. اهو سؤمان پوسري اُٿيو. ماستر صاحب کي خاص طور منهنجي ٻيٽي ڪل وجهڻ واجب ڪين هو.

٨- ماسٽر نانڪرام

ماسٽر وِڙهيمل ڪانسواءِ ٻيو ماسٽر، جو جهٽ هُري ايندو آئم، سو ڪاڪو نانڪرام. هو اُنهيءَ زماني جو پڪو ماسٽر هو. ٻاهريون ڏڪو رکڻ جي هر جاءِ هر ڪا ڪوشش ڪندو هو، پر اندروني دهشت چڱي گهٽ هيس، انهيءَ ڪارڻ رعب رکڻ ۾ ڪامياب ٿي ڪين سگهيو. وقت تي ته ڪواهڙو قدم ٻه ڪڍي وهندو هو، جو آخر ڪلاڪ-هاب ٻڻائيندو هوس. پر هو ڏاڍو رڃ مڙس. منجهس ڪو کوٽ ڪين هو. هو بلڪل سادو، پر دل هوندي هيس ته آءٌ ٻه ٻين مکيه ماسٽرن مـان ليکجڻ ۾ اچان. ست شهه-سواريءَ جي ته هر ڪنهن کي تيندي، پر جي اُها سڪڻي ست آهي ۽ اُن سان همٿ هموار نـه آهي، ته اها ست سڪڻي ئي رهجي ويندي.

مان ان ڏينهن درجو ڇهون پـڙهندو هوس يعني هن وقت جو درجو ڏهون. اُنهن ڏينهن ۾ انگريزي پنجين درجي کان وٺي پاڙهڻ ۾ ايندي هئي، جنهن ڪري ڏهين درجي توڻي ٻوليءَ جو چڱو اَڀياس ٿـي ويندو هو. ويتر جو مان پڙهندو هوس سرڪاري سڪول ۾ ته اَنگريز ٻهادر جي اِيامڪاريءَ ۾ انگريزيءَ تـي خاص ڌيان ڏنو ويندو هو، جنهن ڪري ڏهين درجـي ۾ اَنگريزي چڱي ايندي هئي. انهيءَ کان سواءِ منهنجو

۽ سندس حب سندي کيڪار ڪيم. پوءِ ماستر صاحب ڳاڙهو ڇو ٿي ٽيندو ويو! "اِس هاٿ ڏي ۽ اُس هاٿ لي." دنيا جو اهو دستور آهي ۽ پوءِ ماستر گرم ڇو ٿي ويو هو!! هيءُ جو ٺهڪڙو چالوئي رهيو، تنهن ماستر صاحب کي منجهائي وڌو هو. ڪيس اها خواب خيال ۾ ئي ڳالهه ڪانه هئي ته ڪو به شاگرد ڪيس ڪڏهن به حاضر جواب ڏيئي، ترت دان، مها پيچ ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي سگهندو. شاگرد ويچارا مڙا ماريا پيا هوندا هئا، سوئي اَنگريز جي راڄ ۾، سرڪاري سڪول ۾. ماستر صاحب کي ڇوت اها آئي ته پنهنجي چترائيءَ سان شاگردن جي ڪچڙي من تي جيڪو پنهنجو طلسمي ڪوٽ اَڏيو هئائين، تنهن ۾ اڄ خال پئجي ويو.

انهيءَ هوندي به حالتن تي قبضو پائڻ لاءِ منهن پڪو ڪري، ماستر صاحب مونکي اندر اَچي پنهنجي جاءِ وٺڻ لاءِ موڪل ڏني. پر سندس اَندر ۾ منهنجي جواب جيڪو طوفان ڪڙو ڪري ڇڏيو هو، سو ڪيس پاڙهڻ ڇو تو ڏئي!! آخر مون طرف نهاريندي چيائين، "چيٽن، پڌ. اَڳتي نه تون مونسان چرچو ڪج، نه وري مان ئي توسان چرچو ڪندس." مون به جهٽ چيومانس: "سائين، جيڪا اُوهانجي آگيا."

ڪلاس پورو ٿيو. ڏينهن گذري ويو. ٻئي ڏينهن وري ماستر ويڙهومل ساڳئي جو ساڳيو.

شاگرد کي سوال جواب جو تنهن زماني ۾ ٻنهه حق ڪونه هو، تنهنڪري مون جو ماستر صاحب جي مارڪن ڏيڻ جي طريقي تي سوال اُٿاريو ته سياويڪ ڪاڪي نانڪرام کي مُنهان لڳي. خفي ٿي چيائين ته هيڏانهن ڪر نوٽبڪ ته ڏسان ته ڇا ته هيڏي ٻڙ ٻڙ لائي ڏني اٿيئي؟" جواب غور سان ڏسندي چوڻ لڳو ته "ها، ڊاڪٽر صاحب تنهنجو بدل پاڻهو تي ڏنو، جنهنکي "پيارا ڊاڪٽر" ڪري تي خط لکيو!!" مون ان جي هڪدم ورندي ڏني: "سائين، جي ڊاڪٽر واقف نه هجيم ها، ته اَڻ واقف ڊاڪٽر خط لکڻ تي ٿوروئي اَچي ها، ۽ واقف ڊاڪٽر کي ته ائين ئي لکبو!" هن رد ڪد ملڻ تي به ماستر صاحب باز نه آيو، ۽ ٻاڙي ڪتڻ ڪاڻ ٻي حجت اُٿاريائين. "چي، سڄين سارين ڏهن مارڪن جو خط، ۽ ان ۾ جملو لکيو اٿيئي هڪڙو!!" مان به ائين سٽرو آڻ مچڻ وارو ڪين هوس، سو وراڻيم: "سائين، مارڪن جو جملن سان ڪهڙو واسطو! خط ۾ جيڪڏهن گهر ٻل ڳالهيون نه ڄاڻايون هجنم، ته ٻوءِ پل مارڪون ڪاٽيو. مٿان سرنامو ڏنو اٿم، خط جي صحيح ريت شروعات ڪئي اٿم، ان ۾ بيماريءَ جو قسم ۽ ڪڏهن کان شروع ٿي اٿم اهو ڄاڻايو اٿم، ڪيس اچي ڏسي وڃڻ لاءِ عرض ڪيو اٿم ۽ خط جي پڇاڙي پڻ پوريءَ ريت ڪئي اٿم. وڌيڪ ڇا لکان؟" ماستر صاحب منهنجي جواب تي اَلبت پوسريو، پر پيو حيلو ڀانو نه ڏسي، ڇڏن مان ڇهه مارڪون ڪري ڏنائين.

گر- پتا پاڻ ناميارو پروفيسر هو ۽ گهر ۾ سائنس
انگريزيءَ ۾ ڳالهائڻ جي هدايت ڏيل هيم، جنهنڪري
پڻ انگريزيءَ جو محاورو چڱو خاصو ٿي چڪو هوم.
انهيءَ وقت ۾ ماستر نانڪرام منهنجو ڪلاس-ماستر
هو. هڪ دفعي هفتيوار امتحانن جي سلسلي ۾ انگريزيءَ
۾ امتحان ٿيو. سوال مليو ته انگريزيءَ ۾ ڊاڪٽر کي
خط لکو. اُن ۾ ڄاڻايو ته اوهان کي کهڙي تڪليف
ڪڏهن کان هلاڪ ڪري رهي آهي، ۽ عرض ڪريوس
ته اوهانکي اچي ڏسي وڃي. سوال تي ڏهه مارڪون
رکيل هيون. مون هڪدم، مٿان سڄي همت ٿي، پنهنجو
سرنامو ڏيئي، لکيو: ”پيارا ڊاڪٽر....، جڏهن ته ڪالهه
لاڪر رکي پيو پيٽ ۾ پيچ پوي، تنهن ڪري آءٌ
اوهان جو شڪرگذار رهندس،. جي اڄ اوهين فرصت
ملندي مونکي ڏسي ويندا. اوهان جو شڀچنتڪ...“
جڏهن نتيجو ظاهر ٿيو ته پاس ته چڱين مارڪن سان
ٿيس، پر جان ڪٽي امتحان وارو نوٽبڪ کوليان ته خط
واري سوال تي مارڪون فقط چار. سڀاويڪ خيال ٿيم
ته ماستر صاحب ري گناه ڇو مارڪون ڪٽي ڦٽيون ڪيون
هيون! تنهن ڪري ادب سان ماستر صاحب جو ان
حقيقت ڏانهن ڌيان ڇڪايم. پهرين ته ڳالهه ٽارڻ جي
خيال کان وڃي پنهنجي جاءِ تي وهڻ لاءِ چيائين؛ پر
مان به مڇڏو هوس، سو اُتان ٻيهي وري اعتراض اُٿاريم.
ماستر نانڪرام البت ڪاوڙيو. سرڪاري سڪول ۾

وڌي؛ جنهنڪري سوال ڏهرائڻ تي مون ساري حقيقت
سڻائيندي شرير شاگرد کي سيکت ڏيڻ تي زور ڏنو.
مان ڪلاس جو مانيٽر هوس، منهنجو شاگردن تي وڏي
ماسترن ۾ مان هو؛ مونسان هيءَ گستاخي ڪيئن ٿي ٿهي!!
پر ڪاڪي ناڪرام لاءِ ماٺهو ڳولي لهڻ محال هو؛ منهنجي
اِت هٺي پيهڻ جو اهو ئي سبب هو تہ ڪاڪي صاحب
سان رد بدل جو ڪجهہ لقاءُ ڏسجي. پر جيئن تہ ماستر
صاحب جهت خفي ٿي پيو، تہ مون بہ ڪٽي ماٺ ڪئي.
ماستر صاحب منهنجي پاڙيسري خوشيءَ کي سبق پڙهڻ
لاءِ چيو؛ اُن ڪانپوءِ سندس پاسي ۾ ويٺل ايشور جو وارو
آيو، جنهن بعد وري بينچ تي ويٺل آخرين ڇوڪر سوڍي
جي سبق پڙهڻ جي نوبت آئي. پر سوڍي کي ڇوڻ
کان سيڪنڊ اڳ، ماستر صاحب - جنهنجو ساڄو هٿ هميشہ
سندس مڇين ڇپ تي رکيل هوندو هو - مڇ جي وار کي
ڇڇي ڏيندي، اوچتو مونڏي اشارو ڪندي، آکيو:
"توکي مغز ۾ هوا آهي!!" ڪلاس مان چڻ ٻر گولو
ڪريو. مونکي پڻ تڏڪو آيو، پر منهنجي سؤمان کي
سخت صدمو رسيو، ۽ مون بہ بي ڌڙڪ چئي ڏنو مانس
"هان اٿم." ماستر صاحب لاءِ هيءَ ورندي ناقابل برداشت
ثابت ٿي. حڪم نڪتو: "ڪلاس کان ٻاهر نڪري وڃ."
مون حڪم جي هڪدم تعميل ڪئي. ڪلاس ۾ هل
هنگامو مچي ويو.

مون من ۾ ويچار ڪيو تہ مان وري ڪاڪي جي

پر منهنجو سرچڻ ڪٿي هو!! مون ٻڌو هو ته ماستر صاحب، هيڊ ماستر صاحب کان خاص ٿهندو هو. پنهنجي نسبت وڏي ماستر کي دانهن هوءَ برداشت ڪڏهن ڪين ڪري سگهندو هو. تنهنڪري مون به هوڏ ٻڌي چيو ته "مان هيڊ ماستر صاحب وٽ ٿو وڃان." ماستر صاحب جي منهن جو پنو لهي ويو. مان اُٿي ڪلاس کان ٻاهر آيس ته ڏاڍي پاٻوه مان سڏي چيائين، "تون به دانهن ڏيڻ ٿو ڪٿي وڃين؟" مونکي البت لڄ آئي، پر پنهنجو منورٿ سڌ ڪرڻ خاطر چيومانس: "سائين توهين به راه گناه مارڪون ڪاٽيندا ته اسين به لاچار ته ٿينداسين ته ٻيو ڇا؟" نيٺ ڏهن مان جڏهن اَٺ مارڪون ڏنائين، تڏهن مس رد بدل لٿي!!

ٻئي دفعي مئٽرڪ ڪلاس ۾ ساڳئي ماستر صاحب سان اچرج پريو اتڪاءُ ٿي پيو. ڪاڪو نانڪرام اسانکي سنڌي پاڙهيندو هو. انهيءَ ڏينهن مونکي سبق پڙهڻ لاءِ چيائين ڇاڪاڻ ته آءٌ سڄي همت ٿي ٻهرئين بينچ تي ساڄي طرف پهريون نمبر وينو هوس. مان جو سبق پڙهڻ ۾ مشغول هوس ته پنيان نبي بخش منهنجا ڪتاب سيڙهي منهنجي وهڻ واري جاءِ تي ڪري رکيا، جنهنڪري پڙهڻ پوري ڪرڻ تي مان بينچ بدران ڪتابن تي وڃي وينس. انهيءَ ڪري اسانجي طرف ڪجهه ٿهڪڙو متو، ۽ مونکي ڪل اچي وئي. ماستر صاحب جو هيءُ ڪلڪو ٻڌو، سو سبب پڇيائين؛ مون ٻڌايو، ته سندس مٺيان

ڪاڪي جي ڪلاس ۾ نه وڃڻ جو ذڪر ڇيڙي، هڪدم چيائين ته ”اڄ کان ڪاڪي جي ڪلاس ۾ ضرور وڃجانءِ؛ ماستر مائٽن جهڙا ٿي ڪري ليکڻ گهرجن، مائٽ ڪين وقت تي ٻارن کي ڳالهائيندا آهن.“ ان جو مون فقط اهو اُتر ڏنو ته ”سائين، منهنجو پيءُ هوند مون جيڏي پٽ کي ائين هرگز ڪين چوي جئن ڪاڪي ڪيو هو، تڏهن هوندي به اوهانجو حڪم مونکي بر چشم آهي، پر مان ڪاڪي جي ڪلاس ۾ سڀاڻي کان وڃي وهندس.“ بس منهنجو ٻاهر اچڻ ۽ ڪاڪي جو به ڪلاس مان ٻاهر نڪرڻ. ”سائين بس، صاحب کي وڃي دانهن ڏنوَ؟“ ڪاڪو ڏڏڻ لڳو. چيائين ”هتي ڇوڪرن جي منهن تي ڇو ٿو چئين، انهن جي به بيگهي مڃي پوندي، هل هيٺ ماسترن جي ڪوٺيءَ ۾، اُتي هلي ڳالهاءِ.“ هلياسون هيٺ ته چوي ته ماسترن جي منهن تي نه چؤ، هل ٻاهر وراندي ۾. بس، منهنجو زور ته ماستر صاحب پاڻ نه پڄي، هيڊ ماستر وٽ دانهن ڪٽي ويو هو، ۽ هنجو عذر ته هيڊ ماستر صاحب سان سهڄ سڀاءُ ڳالهه نڪتي هئي. جڏهن ڏٺم ته هاڻ سائين ٻر ٿو ٿئي، تڏهن ساڻس سرچي، ٻئي ڏينهن کان وڃي سنڌس ڪلاس ۾ ويٺس. اُنهن اَڙٻنگاين سبب ڪاڪو نانڪرام ڪڏهن ياد ايندو آهي.

ڪلاس ۾ نه ويندس، جيسين پاڻ پاڻيهي مونکي اچڻ لاءِ نه چوندو. اها البت ٻاراڻي هئي، پر منهنجي خود-داريءَ کي اهڙي چوٽ اچي ويئي هئي، جو انهيءَ کان ڪنهن علحدي سمجهوتي تي آءُ سرچڻ وارو ڪين هوس. جڏهن مان ماٺ ڪري ويٺس ۽ قصو ختم ٿيو ته ٻيهر طوفان مچائڻ جو ڪهڙو ضرور هو، سو به هيڏو وقت ترسي!! پيرڊ پورو ٿيو ۽ رسيس ملي، ته خبر سڄي سڪول ۾ ڦهلجي ويئي. ماسترن ۽ شاگردن کي عجب لڳو ته ڪاڪي هيءُ ڪهڙو ڪم ڪيو هو! ننڍن ڇوڪرن کي هڪ هٿي ملي. چوڻ لڳا ته ڪاڪو جيڪڏهن ڇهين جهڙي شاگرد کي ٻاهر ٿو ڪڍي، ته اسانکي ڪڍ ڀائين ته ڇا ٿيو؟ ضرور ڪاڪي سان ٿي ڪا ويڌن ٿي ڏسجي، جو هو چڱا مٺا وديارٿي سڃاڻي نٿو سگهي، جنهنڪري جيڪو منهن سامهون اچيس سو ٿيو ڏوهاري، ۽ مٿس ٿي ٿو ماجرا ٿڙهي. ڪاڪي صاحب سمجهيو هو ته مان پاڻيهي موٽي ايندس، ۽ قصو نهي ويندو. پر وقت پورو ٿيڻ سان پاڻ قصو ويو ٻگڙندو. ڪاڪي جي ڪلاس ۾ گهڙڻ کان اڳ مان ٻاهر نڪري ايندو هوس ۽ سندس ڪلاس مان نڪرڻ تي آءٌ پيهندو هوس. انهيءَ ڪري ٻيا ماستر مونڏانهن نهاريندي ڪاڪي ڏانهن اشارو ڪندا هئا ته ڪاڪو البت لڇائبو هو. جڏهن ڏينهن نبرندا ويا، تڏهن ڪاڪو صاحب ويو ششدر ٿيندو. هڪ ڏينهن مان جو هيڊ ماستر صاحب وٽ ڪنهن ڪم سانگي لنگهي ويس ته منهنجو

سڀ منهنجي چارج ۾ هئا. ڪلاس جو مانيٽر ته چوٿين درجي کان ٿيندو پئي آيس، ۽ مئٽرڪ ڪلاس ۾ سڪول جو پريفيڪٽ پڻ مقرر ڪيو ويس. انهن سڀني عهدن سبب شاگرد مونکي عزت جي نظر سان ڏسندا هئا ۽ ماستر مونکي پائيندا هئا. هيڏڙيءَ وهيءَ ۾ ٿي جو هيترو مان حاصل ڪيو هوم، سو به ڪتابن کي گهر ۾ هٿ نه لائڻ سان، سو منهنجو چاهه منجهن لڳي چوٿو!! ماستر جمناداس گهڻوئي سهڻي صلاح ڏيندو هو ته گهر ۾ ڪجهه پڙهه، پر آنجي به ڪن لاٿار ڪندو هوس. هن حالين جيڪي چار اکر سڪول ۾ پڙهيو هوس، تن تي پاڙي، توڪل جو ترهو ٻڌي، اچي امتحان ۾ وهندو هوس.

مئٽرڪ امتحان ۾ جيڪي ڪري آيو هوس تنهن اندر ۾ البت اڻ تڻ ۽ اُتاولائي اُتپن ڪئي: اَلائجي ڇا ٿيندو، اَلائجي نتيجو ڪهڙو نڪرندو!! انهيءَ الڪي ۾ ٿي وقت نبري ويو ۽ اهو ڏينهن جهٽ اچي سهڙيو جنهن ڏينهن امتحان جو نتيجو ظاهر ٿيڻو هو.

امتحان جي نتيجي جون تارون اخبار وارن وٽ منجهند جو ٻين ٻجي کان اچڻ شروع ٿينديون هيون. مهنا ائين ٿي وهامي ويا، پر انهيءَ ڏينهن وقت ٻهه وڏي پيو. صبوح جو ڏهين کان مان ۽ خوشي، اسانجي گهر جي ٻاهران پيٽل وڻ جي چانو هيٺ، ڳالهيون ڪندا رهياسين. اندر ۾ آنڌ مانڌ، ٻاهران مٺو ٽڪ وارو ٻهروپ، جڻ ڪا خاص ڳالهه ٿيڻي ڪانه هئي!! چڱي ويرم پيٺي ڳالهيون ڪيونسين،

٩- ننڍپڻ ئي ظاهر ٿيو

سڪول ۾ پڙهندي مان ڪو خاص اوچ ۽ محنتي شاگرد ڪين هوس. ڪلاس ۾ سو سڀ ڪجهه ڌيان سان ٻڌندو هوس، باقي پوءِ ڪتابن کي هٿ ٻيءَ ڪين لائيندو هوس. فرصت وارو وقت پاڙي ۾ ٻارن سان رانديون ڪرڻ، گهمڻ ڦرڻ ۽ اخبارون ۽ مخزنون ڏسڻ ۾ صرف ڪندو هوس، باقي سڪولي ڪتابن جو ٿيو پلو. انهيءَ ريت وقت سٺائو پئي گذريو. هر سال ساليانيءَ امتحان ۾ سڀني ڪمن ۾ پاس ٿيندو هوس، تنهنڪري گهر ۾ ڪتابن اٿلائڻ جي ضرورت نه سمجهندو هوس. تنهن ڪانسواءِ پنجين درجي انگريزي کان جو لکڻي - داس ٿيس ۽ ٻيا هر قسم جا عهدا حاصل ڪيم ته منهنجو حوصلو وڌي ويو ۽ پاڻم ويساهه ٻجهي ويم. پنجين درجي ۾ گهران لکي اچڻ لاءِ مضمونن ۾ سهڻا ۽ تز بيت وجهڻ ڪري اهي انگريزي توڙي سنڌي مضمون ماستر صاحبن وٽ خاص پسند پوڻ لڳا، جنهنڪري آءٌ سندن پيارو شاگرد ٿيس. ڇهين درجي ۾ پڳمت سورداس جو ناٽڪ انگريزيءَ ۾ لکيم - جو اهو کيل ويڇهڙائيءَ ۾ ڏسي آيو هوس - جنهن تي خاص شاباس مليم ۽ ستين درجي ۾ سڪولي مخزن ۾ منهنجون ننڍيون آکاڻيون پوڻ شروع ٿيون، جنهنڪري شاگردن ۾ نامور ٿيس. انهيءَ ڪانسواءِ ڪلاس جي لئبرري سڪول جي ريڊنگ روم ۽ ڊبيٽنگ سوسائٽي

وڃي ويٺم. اُئين ويٺي ڇرچا گهڻا ڪياسين ته منهنجو
پقات پرسو، اخبار آفيس مان نڪتو. هو ڪنهن سڪول
۾ ماستر هو ۽ پنهنجن شاگردن جي خبر پڇي، اخبار آفيس
مان ٻاهر اَچي رهيو هو. اسان طرف ايندي پري سي مونکي
منهن پيلو ڪندي چيو ته "فلاڻا، تون ته فيل ٿيو آهين."
دوستن تي پوءِ ڳالهه ڪٿي ته هيءَ خبر ٻڌي مون رنگ
مٽائڻ شروع ڪيا ۽ منهن مروٽجي گهوماٽجي ويم.
پنهنجي سر مونکي فقط انهيءَ ڇورا ڪورا اچي ورايو ته
آخر مان ناپاس ٿيو ڇا ۾ هوندس! هڪ هڪ وشيه ڪري
ڪنيم، انگريزيءَ ۾ ته مان هرگز ناپاس ٿيڻ وارو نه هوس.
مون جهڙي انگريزي ٻئي ڪنهن کي آئي ڪٿي ٿي. سنڌي
۽ سائنس ته بلڪل ئي آسان ڪم هئا، تواريخ ۽ جاگرافي
ته چپٽين تي ياد هيون، باقي رهيا حساب، تنهن ۾ به
ڪنهن جي وَسڻ جو ڪين هوس. جيئوٽيڪ جاميٽريءَ ۾
ڪجهه ڪسو ڪيو هوم، ته به آلجبرا ۽ اَرٿميٽڪ ۾
اهڙو ڪيو هوم، جو پڪ هيم ته ڊسٽنڪشن ملندي.
دوستن کي به هيءَ خبر نه آئڙي، تن پڻ دلداري ڏني
ته "اُئين ڪٿن هوندو؛ جي تون ناپاس ٿئين ته اسين
اُٽيچو ناپاس." ڇٽي نٿو سگهان ته هيءَ ڏڏڪو ڏيندڙ
خبر سٺي پيرن هيٺان زمين کسڪڻ لڳي يا نه؛ يا جٽن
سمپوءَ ٿي چيو ته مئٽرڪ اِمتحان ۾ پيپر ملڻ سان بدن
مان بجلي گهمي ويندي آهي، سا بجلي هن بد خبر
سٺندي، گهمي ويئي يا نه؛ پر گنيپر ته بيشڪ ٿي ويس

ٽانجو ٽنگون ٽڪرا ٽيڻ تي اچي سهڙيون؛ تڏهن مس هڪ ٻئي کان موڪلائي، گهر هلياسين. سنان پاڻي ڪري منجهند جي ماني کاڌيم، پر اُلڪي کارڻ گره ڳيهي ڇو ٿو! هڪ لڳو، ٻه ٿيا، هاڻ ته ٽي به اچي ٽيڻ تي بيٺا. هاڻ ته گهر وارن کي پڻ ڪجهه قدر خيال وٺي ويو. منهنجي امتحان جي نتيجي ترت گهرائڻ لاءِ بمبئيءَ کان خاص تار اچڻ جو پربند پڻ ڪيو ويو هو؛ ۽ جئن ته تار ڪانه آئي هئي، سو اهو ئي انومان ڪيو ويو ته ڇوڪر ٽي ڍاڍيون پاٽيون هيون!! ٽن جا نڪاءُ ٻڌي آءُ آئي سنيپريس، ته هلي اخبار آفيس مان خبر لهي اچان؛ پر مائٽ ڪٿان ٿا موڪل ڏين! ڏاڏي جو سوڪٿو پهريون پوٽو، تنهن کي اڪيلو ڪيئن ڇڏيو! مهاڻان جي نتيجو دلپسند نه نڪري، ته ڇوڪر الائجي ڇا ڪري وجهي!! منهنجي ضد ڪرڻ تي ۽ ڪين خاطري ڏيڻ بعد، مس ڪري ٻاهر نڪرڻ جي موڪل ملي. تار ٻابوءَ ڏي چئي ٻه ورتيم ته جيڪڏهن اسانجي سرنامي تي ڪا تار آئي هجي ته اها مونکي ڏني وڃي. اهو هٿيار هٿ ڪري ڀول هليو قسمت آزمائڻ!!

اَخبار آفيس مان پڇا ڪرڻ تي پتو لڳو ته اسان وارن نمبرن جي خبر اَجا ڪانه آئي هئي؛ ۽ تار واري ٻابوءَ چيو ته مون لاءِ خاص تار به اَجا ڪين ڪانه پهتي هئي. انهيءَ ڪري لاچار ترسي بيٺس ته پل ٽارون اچي سهڙن. اخبار آفيس سامهون بيٺو هوس ته دوست ميڙاڪو ڪري

١٠- ڪاليج جا چار سال

مئٽرڪ امتحان جو نتيجو ظاهر ٿيو ته اسانجي قسمت جو جڻ فيصلو ٿي چڪو- ايندڙ چار سال ڪاليج ۾ گهارڻا هئا!! ڪاليج جو خيال ڪنديئي دل ٻهار ٻهار ٿيڻ لڳي. ڄاڻ ڪي هاڻ آزاد ٿيڻو هو! سڪول ۾ ڪلاس ۾ حاضر رهڻ لاءِ ٻڌل هئاسين، سبق ٻروقت ياد ڪرڻ لاءِ ٻڌل هئاسين ۽ اهي ٻڌائڻ لاءِ پڻ ٻڌل هئاسين!! ڪاليج ۾ نه ڪو اهڙو ٻنڌڻ هوئي ڪونه. دل چاهي ته پروفيسر جي گفتار هلي ڪن لائي سڻجي، جي نه چاهي ته پاسي واري چمن ۾ هلي چرجي گهمجي!!! ڪاليج ۾ ڪاڻ ٻندش ڪانهي، ائين اسان ٻين ڪان ٻڌو هو- ڏس ڏيکار، ڳـاءِ ڳالهاءِ، جواني جڻن وٽيئي ٽڙن پل نباهه!!! ٻيو وڏيڪ گهر ٻوئي چا هو! اسانجي وڏڙن واقفڪارن ڪاليج جا اهڙا مست چٽ ڪڍي چٽيا هئا، جو جن مئٽرڪ پاس ڪئي تن مکڻ جا منارا ڪڍي اڏيا! ويهن ڏينهن اندر، جيسين ڪاليج کلي، تيسين معصوم مکري کلي گل ٿي پيئي- نوان سوٽ نوان بوٽ، نيون ٽايون نوان ٽيش، نوان روپ نوان رنگ، نوان ڍول نوان ڍنگ!!

ويهين جون ٿي ڪاليج کلڻو هو. انهيءَ ڏينهن هر ڪو ٽپ ٽاپ ٿي ڪڙي ڪڙ ڪائيندو اچي وقت سر ڪاليج ۾ سهڙيو. چانـ ٻهاري لڳي پيئي هئي! جا ٻلؤ پٽر جي

۽ مغز ۾ تان ڏان ٽيڙ لڳي. جڏهن حساب لڳائي ڏٺس
ته ڪنهن به ڪم ۾ ايترو گهٽ ڪين ڪيو هوم جو ٻنهي
ڪانا ٽي وڃان، تڏهن پاڻ سنڀالي سوچڻ لڳس ته پرسي
جي آنڊل خبر جي چڪاس ڪيئن لهجي. هو منهنجي
پاسي ۾ ويٺي جنهن پڙي تي نمبر جاچي رهيو هو ته اُن
طرف نظر ڪندي ڏٺم ته اُن تي منهنجو نمبر ته ڪٿي
به لڳل ڪين هو. تڏهن همت ٻڌي پڇيومانس ته
"منهنجو ڪهڙو نمبر پڇي آيو آهين؟" ورنديءَ ۾ هڪ
نمبر ڏي اشارو ڪيائين. "اڙي ڀائي، توکي ڪنهن
چيو ته اهو منهنجو نمبر آهي؟" انهيءَ تي چيائين ته
"تو ڪين هن دوست کي اهو نمبر ڏنو؟" مون ته
دوست کي مسخريءَ ۾ ٻي خيالو ڪٿي ڪو نمبر ٻڌايو
هو، جو منهنجي ڀقات ڪٿي ڳنڍي ٻڌو هو ۽ اهو نامراد
نااپاس ٿيو هو!! پرسو پنهنجي چُوڪ ڏسي، مونکان
منهنجو صحيح نمبر وٺي، سٽينڊو اخبار آفيس ۾ گهڙي
ويو، ۽ منٽن ۾ موٽي آچي واڌايون ڏنائين. انهيءَ
تي سڀني دوستن جون واڌايون وري ويون؛ ويتر جو
ٻڌايائين ته پنجاه نمبرن ۾ فقط مان ئي پاس ٿيو هوس،
ته جڻ چُوڪ جو حساب پنهنجو پاڻ چڪائجي ويو!!
پوءِ ته سڀ دوست ڪچيون مارينداءِ هلياسين بائسڪوپ تي.

رهي، تانجو ڪلهن لڳڻ تي مس نشو ٽٽو ۽ ساڃهه آئي ته تقرير ختم ٿي چڪي هئي. تقرير جي رفتار ۽ رواني انوکي هئي. خيال البت خشڪ هئا، ته به ڪڙي سٽي، اَمرت جيان، ڳيت ڏيئي پي وياسين. اهو هو پرنسپال سورترام (ناراڻ) بالچند بتاڻي، جنهنجي رعب ۽ ريجهه جون هيل توڙي فقط ڳالهيون ئي ٻڌيون هيونسين؛ اڄ ئي کيس ڏٺوسين ٻڌوسين. واه جو ڏيول هو! سنڌس سايي هيٺ سکيا پرائڻ جو اُن ويل ئي پرڻ ڪيوسين!

ڪلاس شروع ٿئي اڃا ڪجهه ڏينهن ئي ڪين گذريا ۽ اُڌياپڪن جي اُچارن ۽ اُڏام ڪان مس ڪري واقف ٿيا هئاسين، ته اليڪشن جو اعلان ٿيو. وديارٿي عهديدارن چونڊڻ لاءِ حڪم جاري ٿيو ۽ ڇوڪرن جي جڻ ڇيڪ ڇڙي. هر هند ننڍين وڏين رنگ برنگي چٽڪين جي ڏي-وٺ شروع ٿي ويئي. جدا جدا عهدن لاءِ اُميدوار ته ڇڏيو، پر سندن سنگتي ۽ حمايتي صبوح ساڻ منهن مهت ڪري، سهڻي سٽيي سنابي لباس ۾ سويلئي اچي ڪاليج ۾ سهڙندا هئا، ۽ ووٽ لاءِ منٿ ميڙ چالو ٿي ويندي هئي. دوستن دڙن ۽ سڃاڻپ وارن کي ووٽ لاءِ واسطو وجهڻ ڪان وڌيڪ هرڪو وٺيو ٿي ڇوڪرين پٺيان ڊوڙڻ. انهن رنگين چٽڪين جي ورڪا جيڪا ڪاليج جي ڪمارين تي ٿيڻ لڳي، اُن تي آسمان جي اَپڇرائن کي پڻ ايرکا ٿيڻ جو ڪافي ۽ قوي سبب هو. پر مٿن فقط سڪڻين چٽڪين جي نوازش ڪين ٿي ٿي-

عاليشان عمارت، پريان ئي ڪشادي دل سان ٻانهون
پکيڙي بيٺي، "خوش آمديد" ڪئي. سندس گول گنبذن،
قداور ٿنڀن واري پيش دالان، سائي گاهه جي ڦهليل پٽن،
سدا سهڻن سڳنڌ گلن ٻوٽن، ڦوهارن ۽ چشمن، ايندي
سان اسانجي دل گهوري مرحبا ڪئي. شايد منهن مهٽ
تي چڱي ويرم لڳي ويئي ته ڏٺي، جنهن ڪارڻ حاطي ۾
بيهي نٿي دنيا جو پورو ديدار نه ڪري سگهياسين.
ٽيم اچي پريو هو، تنهنڪري ست ڪٽي سڌو هال ۾
اچي وارد ٿياسين - ساليانى مهورتي ڀاشڻ سڻڻ خاطر.

پرنسپال صاحب پوري وقت تي اچي سهڙيو. هال
سارو شاگردن سان سٿيو پيو هو، ٻج ڇٽڻ جي به جاءِ
ڪانه هئي. جتي ڪٿي منت اڳ هڙ ٻلو مٿو پيو
هو، اتي جانب جي جاءِ تي اچڻ سان اهڙي شانتي
ڇانئجي ويئي، جو ٽاچڻيءَ جي ڪرڻ جو آواز هوند ٻڌڻ
۾ اچي. ڇا نه ڪمال هئي! پرنسپال صاحب جي ڇا
ته فلڪ هئي!! سندس ٻول ۽ ڍنگ مٽڙي کي ڪيس
ٻڌڻ ڪاڻ منتظر ڪيو. هُو اٿيو، ۽ هڪ دفعو چوطرف
نظر ڦيرائڻ بعد پنهنجو ڀاشڻ شروع ڪيائين. لڳاتار
ڳالهائيندو هليو، سڀ چپ چاپ ۾ ٻڌندا رهيا ۽ ٽڪ
ٻڌ ڪين ٿيو!! ڇا نه سندس خيال عالماڻا، ٻولي سهنجي
۽ سلوڻي، ۽ نوع گهرو ۽ گهرائپ ڀريو!! فرش تان عرش
تي نيئي هليو ۽ اسين به اسرندا اڏامندا، نيري گگن جو
نرالو ساءُ وٺندا رهياسين؛ ڪاٻه پي سڌ سمڪ ڪانه

سوار ھوا! اُنات آشرم وارا لاھوريءَ جي چونڊ لاءِ
ووٽرن کي آيارڻ ڪاڻ، مست ـ ٿن ۾ جھومي، سنڌس
جھنڊا جھلائي رھيا ھئا!! ائين پرنسيپال پاڻ ٻاھر نڪري
آيو. ھِنَن ٻاجا ڪاليجي چونڊن جي اُصول خلاف ھئا.
گھوٽ گھوڙيءَ تان لاٿو ويو، لاھوريءَ چونڊن ۾ اُميدوار
ٿيڻ کان خارج ڪيو ويو، منٿن ۾ مات ٿي ويئي. ميدان
صاف ٿي ويو ۽ ڪاليج جو ڪم وري باقاعدي شروع
ڪيو ويو.

ڪاليج جي عھديدارن جون چونڊون پرجاوادي راڄ
۾ لوڪ سڀا جي چونڊن کان ڪنھن ٻـ حالت ۾ گھٽ
ڪين ثابت ٿيون؛ ڪن حالتن ۾ پاڻ اُنھن کي شھ ڏيڻ
ڏيئي ڇڪيون، ۽ ڪانئن گوءِ کٽي ويئون. اليڪشن جي
اعلان کان چونڊن ٿيڻ تائين ڪاليج ۾ راجنيتڪ معاملو
متونـي رھيو. ساڳئي شھر جي شاگردن جون لڳاتار
ميٽنگون لڳنديون رھيون، وڏن جي ساڳي ڪرت وارن
جا جدا ميڙ ٿيندا رھيا، مذھبي گروہ پنھنجو زور
لڳائيندا رھيا، ڳوناين تي گورن پيرن جا قسم کڻندا
رھيا، ظاھر ۽ گپت ناھ نھندا رھيا؛ مطلب تہ اُميدوارن
ڪي ڪٺائڻ خاطر اُنيڪ سٽاءَ سٽيا رھيا. ميٺارام ھاسٽل
ڪاليجي چونڊن جي باري ۾ منصوبن ۽ سٽائن، ڳجھن
ناھن ۽ نون عھدنامن جي ايجاد ۽ جاري ڪرڻ جو مکيہ
مرڪز ھو. ساري رات ڪن ڪوٺين ۾ بتيون ٻيون ٻرنديون
ھيون، ۽ بحث پيا ھلندا ھئا؛ ھڪڙا فيصلا ٿيي پيا

ڪين قسمين قسمين ننڍيون وڏيون سوکڙيون پڻ پلئه پئي
پيئون. اُنهن ڏينهن ۾ سستايون به هيون. سرها ڪارڊ،
رنگين رٻڙون، سهڻيون وڻيون عام جام وراهڻ ۾ پئي
آيون. هر ڪنهن اُميدوار جو پاڻ ڏي وڌيڪ ووٽ ڇڪڻ
جو نمونو پنهنجو ئي نرالو هو. اسانجي ڪاليج جي ڀرئين
سال گوپال تولاڻيءَ مڙني کان گوءِ ڪٽڻ ٿي چاهي.
زمينداري پار هو، ڪيس پئسي جي ته ڪا پرواه به ڪانه
هئي. تنهن زماني ۾ جاپان زور هو. شال جڳ جيئي
جاپان، جنهن هر ڪا شيءِ بلڪل سستي ڪري ڇڏي
هئي! گوپال به نه ڪئي هم نه تم، سنگين سهڻا زنانا
رومال آڻي ڪاليج ۾ ليتايائين. نينگريون رومال ڏسي
هرکجي ويئون. نينگر هيءُ حال ڏسي ايرڪا جي آگـ
۾ پچڻ پوسڙڻ لڳا. پر اِهو ته بلڪل فضول هو. پوي
جو پي- ڪي- لاهوري، تنهن هڪ نئون سانگ رچيو.
ڪلاس پئي هليا ته پريان بئنڊ باجن جو ڪن تي پڙلاءُ پيو.
جنهن وقت ٻوندو وڃي تنهن آواز وڌندو وڃي، تانجو
سرڪس اچي ڪاليج جي نزديڪ سهڙي. پروفيسرن جو
پاڙهڻ هاڻ بيسود هو. ڪلاس ڪري اَڌ ۾ ڇڏيائون.
شاگرد هيءُ نئون لقاءُ ڏسڻ خاطر اچي دالان ۾ ڳاهٽ
ٿيا. بئنڊ وارن جو ڏٺو ته هيترا مشتاق اچي مڙيا هئا،
سو ڏن ۾ اچي وِيا ۽ سارو ڪاليج ڪڍي ڏنائون. شاگرد
۽ اُستاد جان گهوري نهارين ته مار! هيءَ ته آنات آشرم
وارن جي بئنڊ هئي، جنهن پنيان گهوٽ گهوڙيءَ تي

۽ اخبارن ۽ مخزنن جي مٿان ٻه مان هوس. سڪول جي
ٻحث مباحثي منڊل جو ٻه مان سيڪريٽري هوس.
منهنجو هرڪو دوست هو. ليکڪ جي حيثيت ۾ ته پنجين
درجي کان ظاهر ٿيو هوس. منهنجون آکاڻيون سڪولي
مخزنن ۾ شايع ٿي چڪيون هيون. ڇهين درجي ۾ پيگمت
سورداس جو ناٽڪي ڇهڇتو انگريزيءَ ۾ لکيم.
منهنجي ئي اُتساه سبب شاگردن کان ليکڪ گهرايا ويا ۽
ڪراچيءَ جي سرڪاري سڪول پنهنجي مخزن ڪڍڻ
جو سندرو ٻڌو ۽ اهڙو اعلان ڪيو. هيتري لياقت هوندي
منهنجي عهدي ماڻڻ ۾ ڪهڙو شڪ ٿي ٿي سگهيو!!
مان ڪاليج مخزن جي سنڌي وڀاڳ جي سمپادڪ ٿيڻ
لاءِ اميدوار بڻيس. سڪول ۾ جو هري آيو هوس نوابيءَ
ٿي، سو همت ٻه سمجهيم ته حڪم هلائڻ سان ڪم ٿي
ويندو. چٺڪيون سو مون ڇپايون، باقي شاگردن کي
ووٽ لاءِ چوڻ جو گهڻو ڪم منهنجن ساٿين ۽ حمايتين ئي
ڪيو. مون گهڻو تڻو فقط نظرداري ئي ڪئي. سنڌي
وڀاڳ جي سمپادڪيءَ ڪاڻ ٻڻ جبري چڪري لڳي.
هڪ طرف هو ڏيون ڪشناڻي، جنهن ”آزاد“ جي تخلص
سان پنهنجي شعر ذريعي ڪاليج ۾ توڙي ٻاهر چڱو نالو
ڪڍيو هو. انهيءَ ساڳئي صاحب ٻوءِ گوتم ٻڌ جي ڪوتا
۾ کهاڻي ”پورب سنڌ يش“ جي نالي سان لکي، سنڌي
شاعراڻي محفل ۾ جوڳي جاءِ همت ڪئي. آزاد اڳي ٻه
ڪاليج مخزن جو سنڌي سمپادڪ ٿي رهيو هو، تنهن

رهندا هئا، ۽ ٻيا ٻيا اڳين جي جاءِ ڀريندا هئا. پرچار جي بازار هميشه گرم رهندي هئي. اميدوارن کي اوج ڏيارڻ خاطر علحدا علحدا ۽ عجيب غريب عذر ڏنا ويندا هئا - صبوح جو هڪ راڳ ته شام جو علحدو آلاپ - مطلب ته جي ووٽر صاحب ڪجهه سوچڻ جي ڪوشش ڪندو هو ته مٿس گڊوبندر جي اسپتال ڏي راهي ٿيڻ جي نوبت اچي نازل ٿيندي هئي. اليڪشن جو ڏمڪر ڇگو وقت هليو، جنهنڪري اميدوار ۽ سندن ساٿي هڪ طرف ته ويچارا ووٽر ٻئي پاسي بند بر ٿي پيا ۽ واجهائڻ لڳا ته ڪيڏانهن ڇوٽبون ٿي گذرن ته جند آزاد ٿئي!! ڇوٽبون ٿي گذريون ۽ ڇڪتاڻ جي پيڙا مس پوري ٿي ته نتيجي جو اوسيڙو ستائڻ لڳو. هر ڪلاڪ ٻئي پيا نوان افواه اُٿن - هڪ اميدوار پنهنجي خيالي سوپ مس ماڻي رهي، ته سندس برخلاف ٻيئل اميدوار جي ڪاميابيءَ جو افواه اُٿندو هو.

انهيءَ پهرئين سال مونکي ٻه اچي ڪڏ ڪنيو ته مان ٻه ڪنهن عهدي لاءِ اميدوار بيهان. سرڪاري سڪول ۾ ڪافي ناماچار هوم. اتي پانت پانت جا شاگرد سکيا وٺندا هئا - جدا مذهبن ۽ مت وارا، جدا ٻولين وارا ۽ جدا جنس وارا. مونکي هرڪو سڃاڻندو هو. مون جهڙو مانيٽر ڇڏو ٿيو. جيتوڻيڪ سڪول جي پريفيڪٽس ۾ مان فقط هڪ هوس، ته به منهنجو ڏکر ۽ ڏهڪاءُ مڙني کان سرسيرو رهيو هو. تڏهن ڪانسواءِ شاگردن جي لشمريءَ

ڏسڻيءَ جو ڏم ھڻندا ھئا، سي ڦري پيا. اڄ ٻه ٻيئي اچن، پر ويچارا مجبور ھئا!! نتيجي ٻڌڻ جي ته خاص اُٽڪڻ ڪانه ھئي، ڇو ته آزاد ۽ ٽڪر اڳيان اسانجي کھڙي ڏال ڳرندي! پر تنھن ھوندي به ٻين اُميدوارن ۾ اُتساه ڇوٽ چڙھيو پيئو ھو. مان شام جو ٿياسافيڪل سوسائٽيءَ ۾ ليڪچر ٻڌڻ لاءِ آيو ھوس ته آزاد يا ٽڪر سعيو ڪري اچي منھنجي لڳ ويٺو. پاڻ محسُوس ڪيائين ته منھنجو سارو ڌيان ڀاشڻ ٻڌڻ ۾ ھو. ته به ڪن ۾ ٻڌايائينم ته اليڪشن جو نتيجو ظاھر ٿيو ھو، ۽ مونکي وڌن جي اندازموجب ٽيون نمبر رکيو ويو ھو. مونکي ارمان اصل ڪين ٿيو، ڇو ته خبر ھيم ته ڪٽندس نه ڪنھن به حالت ۾ ڪين؛ پاڻ ڪجھه سرھائي ٿي ته پت رھجي آئي، جو پڇاڙيءَ جي جاءِ نصيب ڪانه ٿي ھيم!!

ڪاليج جي پھرئين سال ۾ پرسي، ھيري، ايشوءَ ۽ سندن ڇوٽين جوڙيدار واه جو رنگ لڳايو. پرسي ڪي ڪونيندائي ھئا، پرسو "بمپر" ڪري، ۽ ھو به بمپر جھڙو ئي - ڏيڍُ جيڏو ته مڙس ھو، ۽ جنھن ويل ھلڻ شروع ڪندو ھو ته سندس پيرن ھيٺان زمين ڪنبي اٿندي ھئي!! سندس آواز به سندس قد پٽ جھڙو ئي ھو. پرسو مون سان گڏ ساڳئي سڪول مان مئٽرڪ پاس ڪري آيو ھو، سڀ ڇوڪرا کانئس ڏڪندا ھئا. ھو آمريڪا جي وائيلڊ ويسٽ جي جانئن جوانن سان گھٽي

کري سندس سوٽ جي سيٺي کي پڪ هئي. پر مون
اڳتي جو نوشو ناهڻ خاطر چونڊن ۾ ڀرو وٺڻ تي چاهيو،
تنهن ڪانپوءِ سائنس سيڪشن مان مسٽر نڪر ۾ اميدوار
هو، جو سائنس جي ٽئين درجن جا گهڻا ووٽ چڪي
وڃڻ وارو هو. منهنجو همڪلاسي پريو چڳاڻي، جو "وفا"
جي نالي هيٺ شعر لکندو هو، سو به سائڻي عهدي
ماٺڻ لاءِ خواهان هو. هنکي سندس ڳوٺاين جي چڱي
چوکي مدد هئي. پر منهنجو خاص زور هو غير سنڌين
تي. سنڌين ۾ ڳوٺائپ ڪارڻ ووٽ ورهجي چڪا هئا.
اهو ڳوٺائي ڪٽرپڻو ڪو سنڌين ۾ اهڙو پيٺ پئجي چڪو
هو، جو جڏهن مان پنهنجي هيڊ ماسٽر کي، ڪاليج ۾
داخل ٿيڻ ڪان جلد پوءِ، گڏجڻ ويس ته مونکان پهريون
سوال اهوئي پڇيائين ته ڪاليج ۾ اڃا ڳوٺائپ هلي اچي!
سوال ٻڌي منهنجا ته طاق لڳي ويا ته هيءُ پيرسن سڄڻ،
تنهنکي به ٻين ڳالهين کان اول ياد آئي اُن چڪتاڻ جي،
جا ٽيهه سال اڳ، شايد پاڻ سٺي هئائين، جڏهن هو ڪاليج
پڙهندو هو!! خير مونکي انهيءَ ڳوٺائپ ڪارڻ ڏهڻ
سنڌي ووٽن جي اميد ڪانه ٿي ڏني. پر مون به سڪول
۾ ڪي اَڪ ڪين پوکيا هئا. منهنجو سيٺي سان دوستيءَ
جو رستو هو، تنهنکري منهنجو دارومدار وڃي
غير-سنڌين تي ٿيو. پهرئين سال ۾ اليڪشن جي
تماشي گهڻو ڪجهه سيکاريو. اهي سڄڻ جي

جي بلڪل سامهون، سبز باري جي وچ ۾ ڦوهارو هوندو
هو. هيءُ يار ڪڏهن اُتي اچي ويٺڪ لڳائيندا
هئا. ڪنهن ڳالهه تان جي کل شروع ٿي ويئي ته ڪلاسن
۾ پروفيسرن جو پاڙهڻ مشڪل ٿي پوندو هو! ڇئني
جو يڪو ٽهڪ ڪاليج جي فضا ۾ اُهڙو گونجي ويندو
هو، جو ڇيڙي واري ڪلاس ۾ پڻ پروفيسر جو آواز
ٻنهين بينچن تي ٻڌڻ ۾ اچڻ محال ٿي پوندو هو!! انهن
ڇئن يارن هڪ سانگ سٽيو. ڪاليج ۾ ٽي ڏاڪڻيون
هيون- هڪ وچ مان ۽ ٻه هر هڪ ڇيڙي کان. وچين
ڏاڪڻ تان چڙهي ٻاهرين ماڙ تي پهچبو هو ته ساڄي
هٿ تي ٻاهرين ڇوڪرين جو ڪمرو، تنهن جي پاسي ۾
اِنٽر آرٽس ڪلاس، اُنجي لڳ فرسٽ ييئر ڪلاس ۽
تنهن کان پوءِ بائيالاجي ليبارٽري ۽ ڪلاس ۽ هيٺ
لهڻ جي ڏاڪڻ. هيءُ يار رسيس ۾ بائيالاجي ليب جي
ٻاهرين ديوار کي ٽيڪ ڏيو بيٺا هوندا هئا، ۽ جيڪي
انهيءَ پاسي کان ڏاڪڻ چڙهي لنگهه لاءِ دالان مان
وچين ڏاڪڻ طرف وِڌندا هئا، تن کي للڪاريندا هئا
ته ”اِهو دالان لتاڙي ته ڏيکار!!“ ويچارا وسوڙا نينگر،
سندن سٽاءُ کان بي خبر، چوندا هئا ته انهيءَ ۾ ڪهڙي
اَرچڻ ٿيندي! ۽ هنن جو چئلينج قبولي، اڳيان وڌندا هئا.
جڏهن هُو ڇوڪرين جي ڪمري جي نزديڪ رسندا هئا
ته هيءُ يار هڪدم ٽهڪڙو ڏيڻ شروع ڪري ڇڏيندا
هئا. ٽهڪ جي آواز تي ڇوڪريون پنهنجي ڪمري مان

مشابهت رکندو هو. هو جيڪڏهن ڪنهن ڏانهن گهور
ڪري نهاريندو هو ته اڳلي جو هڪدم هنياءُ ئي ڪاڇي
ويندو هو. حقيقت ۾ هو اهڙو هيبتناڪ ڪين هو، جهڙو
لڳندو هو. مون سان چڱو صحبت جو رستو هوس.
اَڄڪلهه پوني ۾ آهي. جڏهن به گڏبو آهي ته اَهڙي
سڪ ۽ صداقت سان، جا هوند سندس ٻاهرئين ڍنگ
مان ڪڏهن وسهڻ ۾ ڪين اَچي. پرسو "ٻمبر" چوياريءَ
جو مکي هو. هيرو شيرو هو. سندس اکين مان خوشمزاجي
پيئي ٻکندي هئي. چرچو مسخري ته ڪائنس ڪو سکي!
هيرو ٻدن جو به چڱو جانٺو هو- چڱي هستيءَ وارو مڙس
هو. هيري سان به منهنجو چڱو رستو هو. هو جهڙو هو شڪل
جو سهڻو، تهڙوئي دل جو صاف هو. سڪول ۾ مونسان
گڏ هو. مان سندس مانيٽر هوس. ٻدن جو وڪيل هوس،
سو ڪونس ڪرڻ جي البت ڪتڪتائي ٿيندي هيس؛
پر مونسان ڏاڍو وسنو هليو. يار ويس هو ۽ دوستي نباهڻ
ايندي هيس. هو پوليس کاتي ۾ آهي. ڪٿي آهي سا
خبر ڪانهيم؛ پر جي اَڄ به نياپو ڪريانس ته خاطري اٿم
ته هڪدم ڳالهه مڃيندو، ۽ ڪم اُڪلائي موڪليندو.
باقي ايشوُ ۽ سندس سائيءَ ۾ ڪا خاص ڳالهه ڪانه
هئي. ها، ايشوُ، ڪرڪيٽ ۾ هوشيار هو، ۽ سڪول ۾
ٽيم جو ڪئپٽن ٿي رهيو هو. ڪاليج ۾ به چڱي راند
ڪڏندو هو. هن ڇهن يارن پنهنجي ڪل ذريعي پاڻکي
ناميارو ڪيو. ڪاليج جي حاطي اندر ڪشادي دالان

ڪيم، ته ڏسان ته مار! اهو ڊمانسٽريٽر اُها اُنهيءَ بيٺو
هو!! تڏهن سوچيم ته ڳالهه ۾ ٻيو ڪجهه وڌيڪ به ٿي
ڏٺو، جو ٻاهرينءَ ريت نظر نه ٿي آيو ها. هنن ٻن ڇوڪرين
مان هڪ چڱي ناهوڪي هئي- جهڙو هوس چهرو چنڊ
جهڙو، تهڙو هوس قد بت ڊولائتو- سندس لباس ۽
لاڏ ڪوڏ، سندس ٻهڪ ٻيڻي ٿي ڪئي. حق تي
ڊمانسٽريٽر ڇڪجي ويو هو!! هيءَ ساري حقيقت مون
ڏيان ۾ رکي. انهيءَ ڏينهن شام جو مان ڪنهن دڪان تي
بيٺو هوس ته ٻه ڇوڪريون ڪجهه خريداري ڪرڻ خاطر
دڪان ۾ آيون. هنن اُها هڪ شيءِ به ڪين ڏٺي هئي
ته ٻه جوان سهڪندا سندن پٺ وٺي دڪان ۾ گهريا.
ڇوڪريون ته شين خريدڻ ۾ مشغول ٿي ويون، پر هيءُ
جوان منجهي ٻيهي رهيا. ڪين دڪان مان ته ڪي
ڪين گهربو هو. پر دڪان ۾ بيڪار بيهڻ ٺيڪ نه هو!
ڇوڪرين خريداريءَ ۾ چڱي ويرم ورتي، اهو وقت
هيءُ جوان ڪيئن نباهين!! پاڻ ۾ سس پس ڪيائون،
پر وريو ڪي ڪين. البت ششدر ٿيڻ لڳا. آخر هڪ
ڪي طرز سجهي آئي؛ چي: "ٻيو نه ته ڪنگڻڙائي ڪري
خريد ڪر." مون هيءُ سارو لقاءُ ٻيٺي ڏٺو. چنانچي
نهاريم ته مار! ڪنگڻن جو خريدار ته اهو ساڳيو علم طبعيءَ
جو ڊمانسٽريٽر ئي هو!! تڏهن وري ڇوڪرين طرف نظر
ڊوڙايم، ته برابر منجهائن هڪ نينگر اُها ساڳي صبوح
واري ملوڪڙي ئي هئي!! پؤنرا گلن پٺيان نه ڳاهت

ٽڪڙو نڪري، دالان ۾ اچي سهڙنديون هيون، ته ڏسون ته ٺهڪ ڇا ٿي متو هو. هيءَ جا ڇانگ ڇوڪرين جي اوچتو اچي دالان ۾ پرگهٽ ٿيندي هُئي، ته هُو جوان، هڪا ٻڪا ٿي ويندا هئا، ۽ ڳاڙها پيلا ٿيڻ شروع ڪندا هئا؛ متيون منجهي وينديون هيون، ۽ وايون ٻتال. واٺڙن جيان پيا هن هن طرف نهاريندا هئا، ۽ واه خالي نه ڏسي، لڄ وچان ڪنڌ ڪاسائيءَ ڪي ڏيٺو پوندو هون. واه جو تماشو لڳي ويندو هو!! سڀ ٻيهي هنن راهگيرن تي رحم ڪائيندا هئا!!

اڳي، پهرئين سال ۾ آرٽس وارن کي به حساب ۽ علم طبعي ضروري پڙهڻا پوندا هئا، ۽ علم طبعي ۾ تجربا ڪرڻا پوندا هئا. تجربن لاءِ ٽوليون ٺاهيندا هئا. انهن تجربن لاءِ مونکي ۽ منهنجي جنمي-دوست شوي کي انهيءَ ٽوليءَ ۾ داخل ڪيو ويو جنهن ۾ ٻيون مڙيئي نينگريون هيون! انهن علم طبعيءَ جي تجربن جي سلسلي ۾ آسان ٻيا به ڪجهه آزمودا پرايا. هڪ دفعي ڪو تجربو ٻيٺي ڪيوسين ته منهنجو ڌيان ڪمري جي ڪنهن ڪنڊ ڏي ڇڪيو. ڏٺم ته هڪ ڊيمانسٽريٽر ٻن نياڻين سان، ڏاڍي چوچ مان، پيو ڳالهائي! خيال آيم ته ڇوڪرين کي تجربي ڪندي شايد ڪا تڪليف ٿي هوندي، تنهن ڪارڻ ئي هنن ڊيمانسٽريٽر کي سڏيو هوندو، ۽ هُو ڪين ڳهر ٻل سمجهائي ڏيئي رهيو هو. اهڙي خيال ايندي ئي مان پنهنجي ڪم ۾ جنبي رنجي ويس. جڏهن تجربو پورو

مس چڙڪ پري، اسان طرف وڪ ڪنيائين. اچڻ سان دڙڪي ڏيڻ جي ڪوشش ڪيائين: ”ڇا جو گوڙ لائي ويٺا آهيو؟ مون کيس سربستي ڳالهه سمجهائي. سمجهي ته سڀ ويو، پر ٻاهريون ڏکو ڪٿان ٿو ڇڏي! آهستي ڳالهائڻ لاءِ، زور سان تاڪيد ڪري، رمندو رهيو. اسان به کيس وڌيڪ نه ڪجهائڻ لاءِ قصو انهيءَ ڪري ختم ڪيو. پر هڙ حاصل ڪي ڪين ٿيس. ڇوڪريءَ ڪنگهي به نه نهاريس، جنهنڪري مجبوريءَ سندس پيڇو ئي ڇڏي ڏنائين.

علم طبعيءَ جي ڪن تجربن ۾ برف ڪتب ايندي آهي. تجربي - گهر ۾ اسانجي جاءِ دروازي جي بلڪل نزديڪ هوندي هئي. جڏهن جڏهن برف سان واسطو رکندڙ تجربي جو وارو ايندو هو ته دوستن کي نوٽو ڏيئي ايندا هئاسين ته اچ ڳنڍي کائڻ لاءِ بيدرڪ هليا اچجو. پوءِ تجربو ائين ئي پيو پاڻون ڇنيندو هو، اسين وتندا هئاسون برف جا ڳنڍا سنگتين کي پهچائيندا!! تنهن کان سواءِ ڪي تجربا روشنيءَ سان واسطو رکندڙ هئا. انهن ۾ شيشن وارن عينڪائي استادن کي هر هر چڪاس لاءِ گهرائي تڪائيندا هئاسين!! شايد اهوئي ڪارڻ آهي جو وگيان ۾ اهڙو چاهه نه جاڳيو، جنهنڪري پهريون سال پاس ڪري وچي انٽر آرٽس ۾ داخل ٿيس. ڪاليج جو پهريون سال اجهو ائين کيل تماشي ۾ جهٽ گذري ويو.

تيستا ته قدرت جو ڪارخانو ڪيئن هلندو!!! پر خار انهيءَ
تان تي آيم ته جي ڪاليج جا ڪارپرداز هيئن عاشق
جيئرا هجن، ته ڪاليجي جوانن کي کهڙو ڏوهه ڏيو! مون
اڳيان هڪدم چمپڪ جو چهرو چٽو اچي بيٺو. چمپڪ
مون سان گڏ سڪول ۾ پڙهندو هو. سٺو ڇوڪرو
هو، شڪل جو صفا ۽ سهڻو، واپاري گهر جو ٻار، هُو
شوق ۽ شغل ڪري ٿي سگهيو. سڪولي اوستا ۾ هن
ڪا خاص ڏيکاري نه ڏني، ڪنهن ٻه طرف وهلور وڃڻ
جي. پر ڪاليج ۾ اچڻ سان هن جو ڦڙڪو ٿي ڦري ويو!
هيتريون ساريون ڇوڪريون ڏسي مڙس مست ٿي پيو.
پڙهڻ ڳڙهڻ وسري ويس. نئين ڪان جا لکيس، سو
چمپڪ پٽن تي واپس ڇو ٿو اچي! خاص ڪو امتحان
پاس ڪري ٿي نه سگهيو!! خير. ڪٽمنڙن جي خريداري
تي پورتي، ۽ گراهڪن پنهنجو پنهنجو رستو پڪڙيو.
ٻئي ڏينهن ڇو نه علم طبعيءَ جي تجربي جو وارو هو.
واه جو وجهه هو! هيريءَ سندي هيڙ، ٽنگ پگهي ٻه نه
لهي!! ڊيمانسٽريٽر صاحب هرويرو انهيءَ نينگو واري
طرف پگو بيٺو هو. شوءِ ڪي آڪ پڇي، وڏي واڪي
چيم ته ”شوا، جي ڪٿا ڪٽمنڙا ڪاٽيا هجني ته بندر روڊ
ايڪسٽينشن جي لالا اسٽور تي جام رکيا آهيئي.“ اهو
آواز ڊيمانسٽريٽر ٻڌو- سندس چهري مان اهو ظاهر هو.
پر هُو منهن جو آهڙو ته پڪو هو، جو ڇوڪر جو پاسو تڏهن
ٻڻ ڪين ڇڏيائين. انهيءَ تي مون راڳ دهرايو. تڏهن

سؤ منجهان أٺن مارڪن جا ڪيم، جن ۾ پڻ ڇهن
مارڪن جي مس آس رکيم، باقي ٽوٽل جو ڏرهو هو
بلواٽي صاحب جي پيپر تي! ڇڪاس مان محسوس ڪيم
ته پروفيسر صاحب ڇاونجاه مارڪن جي ته ڪيئن به
عنايت ڪندو؛ اُن ڪان آءٌ وانجهجي نٿي سگهيس.
نتيجي ظاهر ٿيڻ تي بيڙو پار - آلجبرا ۾ ٥٦، ٻئي پيپر ۾
٤، ڪل پاس مارڪون سٺ!!

ٻئي سال ۾ پڙهڻ تي نه ڌيان ڏيڻو ئي هو. هڪ ته
ساليانو امتحان هيل بمبئي وشو وديالي وارن ڪني ورتو
هو، ٻيو ته اِنٽر جو نتيجو هميشه ڪسو ۽ ڪاڻ پرو
ثابت ٿيندو هو، جنهنڪري انهيءَ اُلڪي جو ڪارڻ
نه ڪيڏانهن يادداشت ۾ نالوئي نه هجي! تنهن ڪانسواءِ
جئن ته هاڻ ڪاليج جي وايومنڊل کان پليءَ پت واقف
ٿي چڪا هئاسين، تنهنڪري وڌيڪ وقت وڃائڻ فضول
هو. ٻئي سال ۾ پروفيسر پڻ شدمد وارا هئا. انگريزيءَ
جو مک اُڌياپڪ هو پروفيسر ٽلومل آڏواڻي. هوُ اڪثر ريت
انگلستان جي شرومڻي شاعر ۽ ناٽڪ نويس جا ناٽڪ
پاڙهيندو هو. شڪل شاهاڻي، پوشاڪ يورپي رنگ جي
۽ شاناٿي، سر تي وارن جو بوجو گهٽ، تن جي توانائيءَ
جو شوقين، تنهنڪري ڪاليج ۾ جو سڀ سنهري اُڇو
اوجل ٿي ايندو هو ته ڇهري سان گڏ مسڪ پڻ پيو چمڪندو
هوس. مک انگريزي اُڌياپڪ ڳراٿي وارو مڙس هو.
هلندو آهستي هو ۽ پاڙهيندو پڻ ڌيري ڌيري هو.

١١- پروفيسر

پهرئين سال ۾ ڪاليج سان مس وڃي واقف ٿيا سين،
ويرم جهٽ وهامي ويئي، پر ڪنهن کي به سمڪ نه رهي.
ٽنهن هوندي به قسمت سٺائي هئي جو پهرئين سال جو امتحان
ڪاليج پاڻ وٺندو هو، جنهن ڪري گهڻي مٿا ڪوه ڪرڻي ڪانه
پيئي. تنهن هوندي به ڪن ڪمن ۾ خبردار رهڻو پيو،
خاص طور حسابن ۾ پهري سڄاڳ. ٽيڻو پيو. حسابن جو
مک- اُتي اپڪ هو پروفيسر ٿهلرام ملواڻي. هو ان پنهنجي سر
گهڻو پيلارو، پر امتحان ۾ کهل ڪرڻ کي هو مها پاپ
ڪري سمجهندو هو. ذرمزاج جي ناراضيءَ جي به هرهند
هاڪ وڳل آهي، پر پروفيسر جي تڪ نور تهائين تيز!
مان انهيءَ ڪري ذرا گهٻرائجي ويس جو سال جي
شروعات ۾ صحت سٺي نه هئڻ ڪري جاميٽري ۽
ٽرگناميٽري اصولي طرح سمجهي ڪانه هيم. انهي ڪري
منهنجو سارو مدار الجبرا تي هو، جنهن ۾ هڪ سؤ مارڪن
جو پيپر هو. مونکي انهيءَ پيپر ۾ ئي ٻئي پيپر جي
مارڪن جي ڪوٽ جو پورائو ڪرڻو هو، ۽ اهو پيپر پروفيسر
ملواڻيءَ کي ئي تپاسڻو هو! پر ايتري پڪ هيم ته جي
حسابن جو پروفيسر رحم ۽ رعايت مان نه ڄاڻي، ته انرت
ڪرڻ ڪان پڻ هو ون ۽ ويندڙ هو. انهيءَ ڪري ڪجهه
ڏيهوم ته محنت ۽ ڌيان سان هنجي پيپر ۾ پنڻن بارهان پڻجي
سگهندا. ٽيو به اٺين حسابن جي ٻئي پيپر ۾ سوال ئي

مهل ڳالهائڻ ٻيهندو هو ته، جڻ سنڌ جي ڪوٺيا ميل
ڇٽي. ڪراچيءَ کان هلي، سڌو ڏوُن دا ٻيجي! ڳالهائيندو
به هر ڪنهن وشيه تي هو. ڪيس تقرير جي تيئب ملي ته
ناڪار ڪنديءَ ڪين ڪندو هو ۽ اهڙي جوش ۽ جذبي سان
ڳالهائي ويندو هو، جو ڪنهن کي به لڪ ڪين پوندي
هئي ته هُو ڪو محنت ڪري خاص طور تيار ٿي آيو
هو. تنهن ڪانسواءِ سندس خيال جي رفتار ڳالهائڻ جي
رفتار کان گهڻو تيز رهندي هئي، جنهنڪري ڳالهائيندي
ڳالهائيندي اکر ڪائي ويندو هو ۽ فعلن جي ڪا به سمڪ
نه رهندي هئس؛ پر چاڪاڻ ته سندس ڳالهائڻ جي رفتار
ڪافي تيز هئي، تنهنڪري ڪنهن کي به سندس
وياڪياڻ ۾ گهٽ وڌائيءَ جي سمڪ نه پوندي هئي.
سندس لکڻ ۾ به ڳالهائڻ وارو لهرو جاري هو. هن ڪو
خاص گرنٿ ڪين رچيو، پر مخزنن ۾ سندس ليکن جي
لاڙ هلي ايندي هئي. سندس لکڻيءَ ۾ اکرن جي
اوڙڪ پيئي وسندي هئي. ڳالهائڻ ۽ لکڻ ۾ رفتار ۽ لهري
سبب پروفيسر لالسنگهه شاگردن جو لاڏلو بڻجي چڪو
هو. سندس ڦٽا ڦٽ گفتار ٻڌندڙن کي هميشه اچرج ۾
وجهندي هئي. انهيءَ سبب هوُ جتي به نظر ايندو
هو اُتي ميڙو متو بيٺو هوندو هو. سندس ڪوٺيءَ ۾
چانگهه ڇوڪرين جي سندس چوگرد اهڙي ته، چانئي
بيٺي هوندي هئي، جو پاڻ ته جڻ ڏسڻ ۾ ئي نه ايندو
هو؛ ۽ ٻاهر وري ڇوڪر وڪوڙي بيٺا هوندا هئس.

سندس بيان ۾ اُپٽار پڻ وڻائتي نوع ۾ مک مان نڪرندا هئا، جنهنڪري اُهي ذهن ۾ بنھ ويهي ويندا هئا. ويتر جو هر گھڙيءَ چشمو لاهي، سفيد رومال سان صاف ڪري، وري پيو چاڙهيندو هو ۽ رکي رکي همٿ اللاٿ تي ڦيريندو هو، ته انجو پڻ شاگردن تي تحسين جوڳو اثر پوندو هو. سندس ڳالهائڻ مان ظاهر ٿي بيهندو هو ته اُپياس خاصو هوس، ۽ پاڙهڻ جي طرز لاثاني. سندس رهڻ ڪرڻ جو ڍنگ نيارو ۽ اَميراڻو. سندس بنگلو ۽ باغيچو، سٺاءُ ۽ سٺاءُ مڙني پروفيسرن کان سهڻو ۽ سٺائو!! خيال پڻ اَميراڻا ۽ عليحدا. هڪ دفعي ڪاليج جي لٽرري ۽ ڊبيٽنگ سوسائٽيءَ جي سهاري هيٺ ڀاشڻ ڏنائين، جنهنجي وشيه هئي: "شاگرد ۽ پروفيسر". ڀاشڻ ڏيندي هن فقط انهيءَ ڳالهه تي زور ڏنو ته پروفيسر شاگردن جي عزت جا هر حال ۾ حقدار آهن. ڀاشڻ بعد ٻاهر نڪرڻ تي مون سندس خيال کي رد ڪد ڏنو. منهنجو چوڻ هو ته شاگرد پروفيسرن کي مان تڏهن ڏيندا، جڏهن هوُ اُن مان لاءِ پاڻکي مستحق ثابت ڪندا؛ عزت ۽ مان جي چڪ ڪري نٿي سگهجي، اِهو اَڳليءَ جي ورتڻ مان ٿئي جي اَندر ۾ پنهنجو پاڻ اُڀجي يا اُتپن ٿئي ٿو. پر پروفيسرصاحب منهنجي اِها منطق اصل ڪين مڃي. آڏواڻي صاحب کان يڪدم پوءِ انگريزيءَ جو ٻيو پروفيسر هو لالسنگهه اَجواڻي. هوُ ته جل-ڦٽاڪو لڳو پيو هو! ڳالهائي به تڪڙو، خيال به تڪڙو ڪري، پڙهي به تڪڙو، ٽپي به تڪڙو!! جنهن

ويس وڳا لاهي، ديسي پوشاڪ پهرڻ لڳو. ديس جي ڌوٻين ۾ پاڙهڻ جي لڳن اچا لڳي اچيس.

انگريزيءَ جي پروفيسرن ڊاران علم منطق جا پاڙهيندڙ ٻه پنهنجي ناليواوارا هئا. وڏو آڊياپڪ هو، پروفيسر گيانچند ڪيولراماڻي. هو قداور ۽ گنڀير پروفيسر هو. هن جي خيال موجب مڙيئي شاگرد موڳا مٽر هئا، جن جي مغز ۾ علم منطق جا اصول پوري نڪاڻي وهارڻ ڪاڻ انهن کي زوردار نمونې دهرائڻ جي درڪار هئي. انهيءَ ڪري هو هرڪا ڳالهه ذهن نشين ڪرائڻ ڪاڻ اُن تي نه فقط زور ڏيندو هو، پر اِها ڳالهه ٻه چار ڀيرا وري وري چوندو هو. علم منطق جي مکيه آڊياپڪ جي علميت هڪ ڳن جي ٿهيءَ ۾ سمايل تي ڏني. هو ليڪچر شروع ڪرڻ کان اڳ پنهنجي سفيد ڪوٽ جي مٿئين کيسي مان هڪ ڇوٽا ٽيل ڳن جي ٿهي ڪڍندو هو، جنهن جا ورق هڪ ڪهيءَ ۾ ڪنا ۽ ٽانڪيا ٿيا بيٺا هئا. اِهي ڳنا منهنجي ڏيهن ۾ئي ڳاڙها ٿي چڪا هئا ۽ سندن ڪنڊون گسي ڦاٽي چڪيون هيون. اِها علمي پوٿي پروفيسر صاحب آدجڳاد کان ڪم آڻڻ شروع ڪئي تي ڏني. پر منجهس ڪهڙو اَمرت ڇنيل هو، تنهن جو اَسانکي پتو نه پيو، ڇاڪاڻ ته انهيءَ پڇاڻ لاءِ اَسان پاڻ ڪين پتوڙيو؛ نڪي ڪي انهيءَ جو تخمينو لڳائي سگهياسين ته اُن بنديءَ تي پروفيسر صاحب جو ڪيتري قدر مدار هو، ڇو ته اِها من مستي اَسان تي

تنهن کانسواءِ ناول، اخبارون ۽ ٻيا ڪتاب به جهجها پڙهندو هو، جنهنڪري اکيون سسي چڪيون هيس ۽ بلوري شيشن واري عينڪ پائڻي پيئي هيس، پر دماغ اهڙو چست ٻڌجي چڪو هوس، جو ڪيس جيتوڻيڪ ڏکيا ۽ اڻوڻندڙ ڪتاب پاڙهڻ لاءِ ڏنا ويندا هئا ته به هو تز مثال، آکاڻيون ۽ ٽوٽڪا ڏيئي، مشڪل خيال آسان ڪري ٻيهاريندو هو ۽ ٻسن ڪتابن ۾ ائين روح ڦوڪي ڪين جاندار بڻائي ڇڏيندو هو.

انگريزيءَ جون ٽيون پروفيسر پنهنجو مٽ پاڻ هو. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي محنتي مڙس هو. ڪتابن پڙهڻ جو پروفيسر ملڪاڻيءَ کي به ڪو مرض لڳل هو! سندس پڙهائي اثرائتي ثابت ٿيندي هئي، ڇاڪاڻ ته هو جوش ۽ جذبي سان پاڙهيندو هو. هو پاڙهڻ ۾ جڻ پنهنجي جان جو داءُ لڳائيندو هو. هو جيڪي پاڙهيندو هو، سو پاڻ ڪري ڏيکاريندو هو. سندس ناز نخرا ۽ لٽڪا چٽڪا شاگردن کي خاص پسند پوندا هئا. سندس جان فشاني سندس پاڙهڻ مان ڇتي پيئي بکندي هئي - سياري جي موسم ۾ به پگهر سندس منهن جي پاسن کان تڪڙين لارن ۾ ترڪندو نظر ايندو هو!! ملڪاڻي صاحب شوقين هو. هر انگريزي طرز کان واقف هو، جيتوڻيڪ ولائت مان ٿي ڪين آيو هو. پر ديس لاءِ قرب جي سندس جگر ۾ جدا ڪوٺي هئي. ١٩٢١ع واري قومي هلچل جو مٿس اهڙو اثر پيو جو ولائتي

رفتار سان ڳالهائڻو پوندو هوس. لفظ توڙي جملا، جي سندس زبان مان بيڌڙڪ اُڪلندا ايندا هئا، سي سڀ چٽا ۽ صاف ٻڌڻ ۾ ايندا هئا، جنهن ڪري ڳالهه سمجهڻ ۾ دقت اصل ڪين ٿيندي هئي. سندس ڪنڌ جو اَڌ گول ۽ ترتيبوار نموني ڦيرو بيشڪ رونق پريو هو.

تنهن کان سواءِ فارسيءَ جو پروفيسر پڻ لاثاني هوندو هو. ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي، ڪلاس ۾ جيتوڻيڪ ايندو ديرسان هو، ۽ ڪلاس ڇڏيندو سويل ئي هو، ته به سندس پاڙهڻي لطف پري هئي. سندس هلڻ ۽ ڳالهائڻ ناهوڪو، ۽ شاهاڻو هو. جيتوڻيڪ هو قد جو ڇوٽو هو، پر سندس پوشاڪ ۽ ڊول ڍنگ، سندس اميراڻي هستي ڇٽي پٽي ٻڌائي. سندس مرڪڻ ۽ مشڪڻ نرالي ڍنگ جو هو، ۽ شاگرد، جي سندس چهري جو جهٽ ڪين جهٽي سگهندا هئا، سي سندس مرڪڻ تي مرڪڻ شروع ڪندا هئا!

اسان جو تواريخ جو پروفيسر پڻ واه جو وڻندڙ ۽ وندرائيندڙ هو. هو ڪرستان ڌرم جو هو، ۽ سندس نالو هو، ڊاڪٽر ايڊرين ڊوئارٽ. هو لکڻ توڙي ڳالهائڻ ۾ ٻولي هميشه چيدي ڳالهائيندو هو. سندس پاڙهڻ جي طرز پڻ نرالي هئي. هو ڪڏهن به تواريخ جي واقعن جا گهڻا تفصيل ڏيئي شاگردن کي تواريخ پڙهڻ کان ٿڪائيندو يا ٿڪائيندو ڪين هو. هو فقط انهن ضروري حقيقتن جو پوري پٽاڻي تي ذڪر ڪندو هو،

سوار ڪين ٿي هئي، جو اها پوئي ٽڳائي ڪجھ تماشو
ڏسون!! باقي ائترو بيشڪ محسوس ڪيوسين ته علم
منطق جو اهو حصو جو ڪيس سيکارڻو هو، تنهن ۾ اڪيچار
مثال ڏيڻ جي ضرورت هئي ۽ انهيءَ ڇڙيل ڪتابڙيءَ
۾ اهي مثال ئي ڏنل ٿي ڏنا جي هونءَ پروفيسر صاحب
کي ياد ڪرڻ جو پتن ڪرڻو پوي ها، جو علم جي
اصولن خلاف هو. پروفيسر گيانچند وطن-دوست هو.
ديس جو سڌ اونائي ١٩٢١ع کان هن سفيد کاڌيءَ
جي پوشاڪ پهرڻ شروع ڪئي هئي- اها نه فقط اسان
جي ڏينهن ۾، پر اڄ ڏينهن تائين، انهيءَ زماني کان
پنجويهہ سال پوءِ به، هنا ڪنهن ڦيرڦار جي، قائم آهي.
اها لڳن مهاتما گانڌيءَ پارٽ جي پڙهيل طبقي ۾
پنهنجي پهرين قومي هلچل پيري جاري ڪئي هئي، جنهن
جو شڪار پروفيسر منگهارام ملڪاڻي پڻ ٿيو هو. مونکي
علم منطق جي پاڙهڻ ۾ نئيو اَڌياپڪ پڻ گهڻو پسند
پيو. هُو هو پروفيسر اي. جي. جيٽمداڻي. هُو جوان هو،
چست هو، ۽ ڪپڙي لٽي ۽ شڪل شبيهه ۾ ٺاهوڪو هو.
هُو ڪلاس ۾ گهڙڻ سان ڳالهائڻ شروع ڪندو هو، ۽
اڪثر ريت ميز تي ويهي پاڙهيندو هو. وينو هڪ ئي هنڌ
هوندو هو، پر سندس ٻولتو ڪنڌ اَڌ گول ۾ پيو ڦرندو
هو، جئن ميز وارو پنکو ڪندو آهي. سندس پاڙهڻ
جي وشيه اهڙي هئي جو ڪيس گهڻ اُپتار ڪرڻ جي
ضرورت پوندي هئي، جنهن ڪري سڀو وقت ۽ تيز

هوندو هو. سندس بيان اُهڙو سهڻو ۽ سباجهو، جڻ ڪتاب پيو پڙهجي. سندس ليڪچر جا نوٽ وٺڻ بعد ڪتاب پڙهڻ جي ڪا به ضرورت ڪانه پوندي هئي!

جيتوڻيڪ مڙيئي پروفيسر قابل هئا، (قابل ماڻهو تنهن زماني ۾ هٿ ڪرڻ آسان هو، ڇاڪاڻ ته ڪين پگهار سٺا ملندا هئا)، ته به ڪڏهن اَڌياپڪن جي پاٺن مان البت ڪک ٿيو هو. پر انهيءَ سمي پيرڊينگ ڪرڻ جو مرض اهڙو وچڙجي ڪين چڪو هو، جهڙو هينئر ٿو نظر اچي. مونکي اهڙي يادگيري ڪانهي ته مان ڪو ڄاڻي واڻي ڪلاس مان غير حاضر رهيس. ڪلاس مان تنگ ٿيڻ جا به ڪارڻ ٿي ٿي سگهيا. هڪ ته وقت تي وشيه بلڪل ئي خشڪ هوندي هئي، جا جوانن جي طبيعت تي پوڻ واري ڪانه هئي، ۽ ٻيو ته ساڳين ماڻهن کي هر روز ٻڌڻ ڪري به ڪک ٿيو هو، ڇو ته سندن ڍنگ ۽ طريقو هر هميشه ساڳيو!! تنهن ڪري جڏهن ڇوڪر ڇوڪريون ڪک ٿيندا هئا ته يا ته ٻه چار پيرڊينگ ڪندا هئا، يا ته ڪلاس ۾ ڪجهه چرچو مسخري ڪاهي وجهندا هئا. هڪ لڱا ڪي ڪرسٽان نينگر شيڪسپيئر جون سرڪيون ٻڌي اَچي حيران ٿيا. ڪين عجب انهيءَ تان ٿي لڳو ته، شيڪسپيئر جي هر روز ساراه مان پروفيسر ٿڪو ڇو ڪين ٿي! سو ٻيو چاڙهو ته ڏسي، پروفيسر جي شيڪسپيئر جي ناٽڪ پاڙهيندي، هنن پاڻ ۾ اوچتو وٺي ٺهڪ ڏنو. آواز

جنهن نه فقط قصو صاف ۽ نرنئي ٿي بيهندو هو، پر اِتهاس جي کوج تي دل پيئي ورندي هئي. سنڌس پاڙهڻ جي اهائي اعليٰ خوبي هئي جو هو جذبي سان ڳالهيون بيان ڪندو هو، جنهن ڪري وشيه جي اڀياس ۾ دلچسپي وڌندي هئي. پروفيسر ڊوٽارٽ پار-ويس ماڻهو هو. منجهس ذرمي تعصب يا اوچ نيچ جا هئا. ويچار اَصل نظر نه ايندا. هو هر ڪنهن سان رلندو ملندو هو، جنهن ڪارڻ پڻ شاگرد کيس گهڻو پائيندا هئا.

ٻيو اهڙو اثرائتو پروفيسر هو منهنجو گرو-پنا، پروفيسر ترمداس ماڙيوالا. هو شانتي پرش ۽ ماڻهو منش هو. هو پاڙهڻ ڪانسواءِ ڪنهن به ٻيءَ ڳالهه ۾ ڪين پوندو هو. چاڪاڻ ته هو نه ڪنهن جي هنڌين ۾ ۽ نه ڪنهين ۾، ۽ ماٺ ميٺ ۾ پنهنجو ڪم اَڪلائي ويندو هو، تنهنڪري سنڌس هستي ۾ هڪ اَنوکي بزرگي ڇانيل هئي. باقي پاڙهڻ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. جيتوڻيڪ هو ڪڏهن به ولائت ڪين ويو ته به جن به يورپين پروفيسرن سنڌس وقت ۾ پاڻ ڏنا هئا، تن کي هن باريڪيءَ سان جاچي، سنڌن ڪاميابيءَ جي ڪنجي ڳولي لڌي هئي. هو اڀياس جو ڪوڏيو هو ۽ هميشه پيو پڙهندو هو. مان جڏهن ڪاليج پڙهندو هوس تڏهن به کيس ٻهارو سالن جي پاڙهڻ جو آزمودو هو، تنهن هوندي به پڙهڻ بنا ڪڏهن به ڪين اچي پاڙهيندو هو. انهيءَ ڪري سنڌس پاڙهڻ چٽو ۽ سوڌو

شيڪسپيئر ”فني“ (*Funny*) آهي يا نه؟“ ۽ ڳالهه
نري وهئي.

جڏهن پروفيسر جو پيرنب شاگردن جي لحاظ کان وڏي پوندو هو ته پاڻ ۾ پيئي سس پس ڪبي هئي. انهيءَ لاءِ پاڻ ۾ چونڪڙي ون ناهيون هيون. اسانجي چوپاريءَ ۾ چار جٿا هوندا هئا: مان، هرگن ليجوجا، سيد ۽ چاپا. جدا جدا قسمن جا ماڻهو الائجي ڪيئن اچي گڏ ٿيا هئاسين - ٻه سنڌي، هڪ گجراتي ۽ هڪ ميان مسلمان. اسان مڙني مان سيد کي سهڻي انگريزي لکڻ ايندي هئي. انگريزيءَ جو محاورو ۽ اپياس اهڙو سٺو هوس، جو قوڙاف اکر آپائتي طريقي ڪم آڻي، بيان کي زيباور بڻائيندو هو. هو خاص طور پروفيسرن کي پاڙهڻ مهل پاريڪيءَ سان جاچيندو رهندو هو. آخر هڪ ڏينهن سارو پورتامپل لکي آيو، ۽ چوپاريءَ ۾ پڙهي ٻڌايائين. هر هڪ پروفيسر جو بيان فرحتي ۽ تز نموني ڪيل هو، ۽ اهو ليک کي قدر وڌائي، جڏهن ڪاليج مخزن ۾ ڏنائين ته سيئني کيس داد ڏنو ته خود پروفيسر به چيا اهڙي نوع ۾ لکي سگهندا!! هرگن وقتائتي ٽيڪا ٽوڪيءَ ۾ پڙ هو، ۽ وقت بوقت پيو چوپاريءَ کي وندرائيندو هو. چاپا چوپاريءَ جو مسخرو هو. آواز هوس سنهو، ڪلهڙ ٻه هوس ڪل جهڙو، ۽ ڳالهيون ڪندو هو اهڙيون، جنهن ڪري چگو چهچٽو لڳائيندو هو. باقي رهيس مان. منهنجو جي ليڪچر ۾ ڌيان نه لڳندو هو

تي پروفيسر صاحب پنھنجي وياڪاڻ جي غلطان مان ڇرڪ ڀري سجاڳ ٿيو. عام ريت اھڙي گستاخي خير ڪو سنئيري!! پر ڇوڪر ڇٽي ذات جا، ڀون ڀون ڪن بازار ۾. انھن سان پھچي ڪير! پاڻ پڪو ڪري، پروفيسر صاحب ڇوڪرن کان پڇيو، "کلو ڇو ٿا؟ اھڙي کلڻ لائق ڳالھ ھجي ته ٻڌايو ته اسين به ته ڪو انجو لطف وٺون." انھيءَ تي سنڌن سردار ورندي ڏني ته "سائين، شيڪسپيئر به ڪو عجيب آدمي ٿي ڏٺو! ڏسو لکي ڇا ٿو!!" انھيءَ تي پروفيسر صاحب پاڙھڻ واري صفحي تي تڪڙي نظر ڊوڙائيندي، ڳاڙھو ٿيندي، چيو ته "ھن صفحي تي ته ڪا به اھڙي ڳالھ ڪانه ٿي نظر اچي جنھن تي ھوند کل اچي." ان جو جواب آيو ته "سائين، اسين انھي صفحي جي ڳالھ ٿوري ئي ٿا ڪريون، فلاڻي صفحي تي ڏسو، لکي ڇا ٿو!!" پروفيسر انھيءَ تي ٿاڻي ويو ته ڇوڪرن مڙيوئي اڙٻنگائيءَ تي سنڌرو ٻڌو ٿي ڏنو. سنڌن ڌيان ٻئي طرف ڊوڙي رھيو ھو، ۽ ھيءُ سانگ ڪل مسخريءَ خاطر رچيو ويو ھو. ڪيس پڪ ڪانه ھئي ته اُن صفحي تي، جنھن ڏانھن شاگردن اشارو ڪيو ھو، ڪا کلڻ لائق ڳالھ آيل ھئي. انھيءَ رچنا ۾ ٻيو ڪھڙو غلر ٿيو ويو ھو، تنھن جي ڄاڻ نه ھئڻ ڪارڻ پروفيسر صاحب سارو قصو اُتيئي ختم ڪرڻ جي خيال کان چيو: "ٺھيو ٺھيو، جڏھن انھيءَ صفحي تي آياسين، تڏھن ڏسي وٺبو ته

١٢- مشغُوليون

ڪاليج ۾ شوق جي بازار نه هميشه سرگرم رهندي هئي. عام رواجي ماڻهو ته پنهنجن ٻارن کي ڪاليج ۾ پاڙهڻ جو نه سٽ ساري سگهندا هئا ۽ نه ساهس رکندا هئا. ڪاليج جو خرچ تنهن زماني ۾ ڪو خاص ڳاٽي ڀڳو ڪين هو. شاهوڪارن لاءِ ڪاليج ۾ اچڻ عام رواجي ڳالهه هئي. باقي رهيا وچولي درجي وارا، سي به چاڪاڻ ته اڳتي وڌڻ جي آشا رکندا هئا، تنهنڪري ڪوئي ڪسوئي ٻارن کي ڪاليج پاڙهڻ جو يتن ڪندا هئا. شاهوڪاري ٻار جي جوانيءَ ۾ شوق ته ونن ته ٻيو وجهه نه، وري اچڻوئي ڪين هو، تنهنڪري هو ڪاليج ۾ نرڪي ڦرڪي سان ايندا هئا. تنهن ڪانسواءِ ڪراچيءَ ۾ شخصي ڏيکاءَ جو ٻيو هنڌ نڪاٽو هوائي کهڙو! شاهوڪارن لئي ريس ڪندي، وچولي درجي وارا پڻ پٺتي ڪين پوندا هئا. انهيءَ ڪارڻ ڪاليج فئشن جو مرڪز هو. تنهن هوندي به ڪاليجي ڪڪن ٽوڙي ڪکين ۾ قومي جذبو ڪافي هو. عام ريت برابر ڪاليجي وديارٿي انگريزي طرز جي هر طرح پٺيرائي ڪندا هئا، تنهن هوندي به قوم جي ڀهبوديءَ ۾ سندن صدق اٽاه هو. مثال طور ڪاليج لاءِ اهڙا هڪ لازمي رسم ٺهجي چڪي هئي ته ڪراچيءَ ۾ ڪو به قومي اڳوان اچي ته ڪاليج ۾ سندس

تہ مان پيو چوُطرف نهاريندو هوس، تہ ڪٿي ڇا پيو وهي واهي! پروفيسرن جي ليڪچر کان سواءِ ڪلاس ۾ وچتر ڪارناما چالوُ رهن ٿا، جي جيڪڏهن درج ڪجن تہ هڪ خاصو قصو ٺهي پوي. هڪ دفعي ڪو پروفيسر ڪونہ آيو هو، سو سيگهہ ڪري، جيڪي اڳئين پيرئڊ ۾ ٿي گذريو هو، سو لکي ورتم. ٻئي پيرئڊ ۾ پڻ پروفيسر دير سان آيو، تنهن ڪري وقت وڃڻ نہ وڃائڻ ڪاڻ اهو بيان ڇوڪريءَ ۾ پڙهيم. سينئي ڏيان سان ٻڌو، پر هرڪو چئي تہ ان ۾ گهڻو وڌاءُ هو. بيان ۾ گهڻو حصو هڪ ڇوڪريءَ جي ڪلاس ۾ پروفيسر بدران پاڻ ڏانهن شاگردن جو ڌيان ڇڪائڻ جو ذڪر آيل هو. دوستن جو خاص طور اعتراض اهو هو تہ اهڙو نازءِ انداز ممڪن ناهي. اَچا اِها رد بدل چالو هئي تہ پروفيسر اَچي سهڙيو، جنهن بعد ڪجهہ ڇوڪريون بہ ڪلاس ۾ گهڙيون. منهنجي اِشاري تي منهنجن دوستن هڪ نيڻگر تي جاچ رکي. جڏهن پروفيسر صاحب جو پاشڻ ختم ٿيو تہ سينئي مونکي کيرون ڏنيون تہ ”واه جو کيل جو هوبهو چٽر ڪڍيو اٿيئي.“

چڙيو. پر شاباس هجي پنڊت صاحب کي، جو حالتون محسوس ڪري ھُوھال ڪان ٻاھر اچي مٿين ڏاڪي تي ڪجھ مھل ترسيو. اُت ڏاڪا ھيٺ اسين ڪئميرائن سان تيار بيٺا ھئاسين. ھرڪو واري وٺيءَ تي ٽڪڙو ٽڪ ڪندو ھُندو، ٻئي کي وارو ڏيندو وڃي. ڪئين فوٽو ٽڪتا، پر ھرڪو منتظر تہ سندس فوٽو سڀني کان سھڻو بيھي! جڏھن فوٽا ڇپجي تيار ٿيا تہ اُن ٽڻ اھا ٽہ مخزن لاءِ ڪھڙو ٿو پسند پوي!! خوب زور ٻار ھليا. پر مان لڳارو، سو ڪنھن کي چوان ۽ ڇا چوان؟ صبر ۾ ويٺي تماشو ڏٺم. آخر فيصلو ٿيو- منھنجو فوٽو بحال ڪيو ويو!! سياويڪ گڏ گڏ ٿيس ۽ حوصلو وڌيم.

ڪجھ عرصي پڄاڻان خان عبدالغفار خان، سرحد جو گانڌي، ڪراچيءَ آيو. رسم انوسار کيس پڻ نينڊ ڏيئي، ڪاليج ۾ گھرايو ويو. کيس مون اڳي بہ ھڪ دفعو ڪاليج ۾ ڏٺو ھو. ١٩٣١ع ۾ ڪانگريس جي ساليانی بيٺڪ ڪراچيءَ ۾ لڳي ھئي. ان موقعي تي سڀ اڳوان اچي ڪراچيءَ ڪٺا ٿيا ھئا. اُن پيري گھڻن کي ٻي اُڳوانن ڪاليج ۾ آندو ويو ھو. جڏھن سرحد جي گانڌيءَ کي سڏ ٿيو تہ ”ڪجھ بہ اکر ڳالھاءِ“ تہ ھيءُ پٺاڻ پرش ھمت ادب جا ٻڌي، چوڻ لڳو تہ ”مان ڇا چوان؟ آءٌ تہ خدا جي خلق جو ھڪ نماڻو خدمتگار آھيان، قومي فوج جو ھڪ رواجي سپاھي؛ جتي اڳوانن ۽ ڪپتانن اوھانکي سمجھ ڀريون صلاحون ڏنيون آھن، اُتي آءٌ ڪھڙي گوھرفشاني ڪريان.

پاڻ ضرور ٿئي! اهو ڪاليج جي عزت برقرار رکڻ جو
مکيہ چنھ ڪري ليکجڻ ۾ ايندو هو!! تنهن ڪانسواءِ فوٽن
ڪڍڻ جو پڻ ڪاليج ۾ شوق چڱو وڌيل هو.

مونکي پڻ ڪاليج ۾ داخل ٿيڻ سان فوٽن ڪڍڻ جي
چِڪ ٿي. خوش قسمتيءَ سان شهر جي هڪ فوٽوگرافر
سان منهنجو جهٽ سنبنڌ ٿي ويو ۽ جلدئي فوٽن ڪڍڻ
۾ هوشيار ٿي ويس. ڪاليج جي ششماهي مخزن ۾
ڪاليج سان مکيہ واسطو رکندڙ واقعن جا چٽر چڱي چوڄ
سان وڌا ويندا هئا. خاص طور قومي اڳوانن جي فوٽن
تي چڱي ڇاپيٽي لڳندي هئي. جڏهن مان پڙهندو
هوس تہ پنڊت جواهرلعل نهرو ڪاليج ۾ آيو. تنهن
زماني ۾ هُو ننڍي نهيءَ وارن جو مٿي جو مور ڄڻجي
چڪو هو. تنهنڪري جڏهن هُو ڪاليج ۾ آيو تہ ماڻهن
جي پيهہ جو ڪاٿو ئي ڪين رهيو. ڪاليج ۾ سندس پاڻ
ڏينهن جو ٻارهين بجي رکيو ويو هو، تنهنڪري جڏهن تقرير
ختم ٿي تہ ٽاڪ منجهند ٿي چڪي هئي. گرمي بہ
غضب جهڙي هئي؛ مٿان جهڙ بہ جهمر لڳائي. اُتيئي
سج پيو ٻڪي، اُتيئي جهڙ پيو ٿئي. اهڙي ويل فوٽو
ڪڍڻ البت ڪٺن ٿي پيو. مٿان وري پيو مسئلو ڪاهي
پيو- ديس جي دلاري جا فوٽو- چڪيندڙ جهجها. تنهن
ڪانسواءِ هرڪو پيو اڳيان وڌڻ جي ڪري. هڪ ڏرتئي،
بيو جهڙالو، ٻين ماڻهن جي پيهہ، مٿان فوٽو ڪڍندڙن
جي چڙهت ۽ ڇاپيٽي، تنهن قصو چڱو مشڪل ڪري

فوٽا صفا ڪرائڻ تي ڏسان ته مار! پرنسيپال ۽ پناڻ ٻئي گڏ نڪتا نه هئا، پر پرنسيپال جي نونٽ غائب، ته پناڻ جي ٽوپي گم! باقي فوٽو سو سٺو، چٽو ۽ سهڻو بيٺو هو. اندر ۾ اهائي آنڌ مانڌ ته مخزن وارا اها تصوير وٺندا؟ ٻين ٻڻ چڱا فوٽا ڪڍيا، پر ڪنهن جي به فوٽي ۾ پرنسيپال نظر نٿي آيو، ۽ ڪانگرس سواءِ خان عبدالغفار خان البت اڪيلو ۽ ٻئو پٺي لڳو، جنهن ڪري اهو آئت هوم ته منهنجو فوٽو قبول ٿيندو. پر ڇورا ڪورا چالو رهيا جيستين فيصلو ٿئي. سيني اها ڳالهه مڃي ته تصوير ڇڪڻ جي لحاظ کان منهنجو فوٽو مڙني ۾ سٺو هو، مگر انهن سيني مٿي ۽ نوُنٽ جي ڪنڊي وڃڻ ڪري منهنجي فوٽي خلاف وڏو اعتراض اٿاريو. مون ڪين گهڻوئي سمجهايو ته اخباري فوٽن ۾ نه فقط اهي اتفاق عام ريت رهن ٿا، پر حقيقت ۾ اهي، نقص جي ڪري ئي، قدر جو باعث ليکجڻ ۾ اچن ٿا. تنهن وقت ڪراچيءَ ۾ اخباري فوٽا البت ڇڊا ڇپبا هئا، جنهنڪري انهن جو قدر ٻڻ ڪن ڇڊن وٽ هو. مون پنهنجي فوٽي پاران مٿو گهڻوئي ماريو، مگر ٻڌيو اهوئي جو مالڪ کي ٽي وڻيو! منهنجو فوٽو انهي دفعي مخزن ۾ ڪين ڇپيو!! ڏک ڏاڍو ٿيم، مگر پاڻکي آئينده لاءِ سونهري آسري جو ڏي ڏئي، وقت نباهيم.

مان ڪاليج ۾ هوس ته ڪراچيءَ ۾ ود پارٽي ڪانفرنس جي ميٽڪ لڳي. ان موقعي تي پارٽ جي ٻرک قودي

آءٌ مسڪين، مونکي فقط اوهانجي دعا گهرجي، جنهن
منهنجي ٻارن ۾ سگهه رهي ۽ سمجهه ۽ ساڃهه سالم رهي،
جو آءٌ ديس ۽ قوم جي شيوا ۾ ڪجهه قدر سوڀارو ٿيان."
ڪٿا پناڻ، ڪٿا سندس نهٺائي ۽ نماڻائي!! سندس
نمرتا مونکي تنهن ويل ئي موهي ڇڏيو. تنهن سمي آءٌ
سڪول ۾ پڙهندوهوس. سوهيل جو هيءُ سدآچاري سودائي
سردار ڪاليج ۾ ئي آيو ته آءٌ پڻ پنهنجي فوٽن ڪيڻ جي
پاڻي ساڻ ڪري، سوڀاڳي اچي ڪاليج ۾ سهڙيس. هميشه
موافق ماڻهو هڪ ٻئي تي ڳاهٽ ٿي ٿيا. خان عبدالغفار
خان جڏهن آيو، تڏهن مان تيار ٿي بيٺس، سندس فوٽو ڪيڻ
خاطر. منهنجي هميشه اها خواهش هوندي هئي ته معزز
مهمان سان پرنسيپال صاحب پڻ فوٽي ۾ شامل هجي؛ پر
پرنسيپال ٻناڻيءَ کي ڏيکاءُ اهڙو پسند ڪين پوندو هو،
جنهنڪري رواج موجب فوٽي ڪيڻ مهل هو نظر ئي
ڪين ايندو هو. هن دفعي جڏهن ئي معزز مهمان موٽر
مان لٿو ۽ پرنسيپال صاحب کيس پرنام ڪري هال ۾ وٺي
ٿي آيو ته مون هڪدم ڪئميرا جي اک کولي فوٽي
ڪيڻ جي ڪوشش ڪئي. جان ڪٽي نهاريان ته قصو
بيهي نه پيو. گهٽوئي ڪئميرا جا طرف ٺوڙي ڪنبوون
پاسا ڦيرايم، پر پرنسيپال ۽ پناڻ گڏ اچي ئي نه پيا سگهن!
پناڻ هو قداور ۽ پرنسيپال هو قد جو پورو پنو، تنهن
ڪري ٻئي ماپن نه پيا. آخر ڪئميرا کي آڏو ڪري،
تصوير ڇڪيم. تنهن ڪانپوءِ پڻ هال ۾ گهڻيئي فوٽا ڪيم.

ديس واسين کي ڏسڻ ۽ ٻڌڻ لاءِ هرڪو خواهان هو،
خاص طور جوان ٿهي وارا. رسم اَنوسار ڪاليج جي
وديارٿين جو سنيه - مورتيءَ سان گڏجڻ سپاويڪ ۽ لازم
هو. انهيءَ انديشي وديارٿي ڪانفرنس جي صاحب
سيڪريٽري صاحب جي من ۾ ڪنڊڪو جاڳايو. جيڪڏهن
شري سنيه - مورتيءَ کي ڪاليج وارا پاڻڻ لاءِ گهلي ويا
ته وديارٿي اجلاس ۾ ڪوئي ڪونه ايندو!! تنهنڪري
چندوءَ (سيڪريٽري) پاڻسان ڄڻ پرڻ ڪري ڇڏيو ته
سنيه - مورتي صاحب کي ڪاليج ۾ ٻنهه وڃڻ نه ڏيو.
انهيءَ سال ڪاليج جي چونڊيل عهديدارن ۾ قومي
حوصلو ۽ اُتساه البت گهٽ هو، تنهنڪري ڪين
سنيه - مورتيءَ کي ڪاليج ۾ آڻڻ جو ڪوبه ويچار ڪونه
هو. جيتوڻيڪ مان عهديدار ڪين هوس، ته به شري
سنيه - مورتيءَ جو ڪاليج ۾ نه اچڻ ڪاليج جي شان جي
گهٽتائي سمجهيم. تنهنڪري سنيه-مورتيءَ کي ڪاليج
۾ پاڻڻ لاءِ آڻڻ جي جوابداري پاڻتي هموار ڪيم. فوٽن
ڪڍڻ جو ته اڳيئي ويچار هوم، سو ڪاهي ويس بندر تي،
چاڪاڻ ته سنيه - مورتي صاحب جهاز رستي ڪراچيءَ اچي
رهيو هو. وقت تي جهاز اچي دڪي سان لڳي بيٺو ۽
شري سنيه - مورتيءَ جو سهڻو سواگت ڪيو ويو. مونسان
گڏ ٻيا به ڳچ جيترا ماڻهو فوٽي ڪڍڻ لاءِ آيل هئا.
سڀني کي فوٽي ڪڍڻ جو پورو وجهه مليو ۽ هرڪو راضي
ٿي، راهي ٿيو. مون ويچار ڪيو هو ته جئن ته شري

اڳوان شري ستيه - مورتيءَ کي اجلاس جو پرڌان ڪيو
ويو هو. شري ستيه - مورتيءَ جو نالو اسان ڳچ وقت کان
ٻڌو هو. پارٽي اسيمبليءَ ۾ ڪانگريس ٽڪيٽ تي
چونڊجي وڃڻ بعد هن جيڪو سرڪار ۾ مانڌاٽو ڪاهي
وڌو هو، سو ڪنهن کان لڪل ڪين هو. ستيه - مورتي
ڪنهن به وشيه تي تقرير ڪندو هو ته سرڪاري طبقو
کن ڪتا ڪري چست تي وهندو هو، ڄڻ سندن گهر
تي ڪو جبري چڙهائي ڪري آيو هجي! سرڪاري
عملي جون هر دفعي وايون ولڙيون ڪري ڇڏيندو هو.
سڀ عجب کائيندا هئا ته ڪيئن خبرون ملن کٿان ٿيون،
جنهجي آڌار تي هو سرڪار تي چوٽ ٿو ڇنڊي. هرڪنهن
کي حيرت انهيءَ تي لڳندي هئي ته جن ڳالهين جو
سرڪار کي به احوال ڪين پهتل هو، سي هن ڪانگريسي
کي کٿان ٿي هٿ آيون، جو سرڪار جي پٽ ئي وائڪي
ٿي ويئي! ستيه - مورتي مدراسي سپوت هو. محنت
۽ اورچائي سندس رت ۾ هئي. هن ۾ ڪافي حوصلو
هو ۽ هن مٿي چڙهڻ جي آشا تي رکي. سرڪار ظاهر
ڪيو هو ته پارٽواسين کي رفته رفته لوڪ - راڄ جا حق
ڏنا ويندا. ستيه - مورتي محسوس ڪيو ته "جڏهن اسيمبليءَ
۾ گوهر فشاني ڪندس تڏهن ته آزاد هند ۾ مونکي لائق
عهدو نصيب ٿيندو." تنهنڪري هو هر طرح خبردار
رهندو هو ۽ سرڪار تي جلهه ڪرڻ جو موقعو هٿان
وڃائڻ ڪڏهن ڪين ڏيندو هو. اهڙي هاڪاري

آڏيندڙ عورت فوٽا ڏيڻ جي ٻه پيئي ڪري ۽ نه ڏيڻ جي ٻه پيئي ڪري! مان جهٽ تائي ويس ته ڪيس پڻ هڪ فوٽو کپندو هو، سو هڪ ڪيس آڇيندي ٻاقي ٻيا هٿ ڪيم!! فوٽي ملڻ تي عورت گد گد ٿي ۽ شڪرانا ڏيندي وڃي ڪم کي لڳي ۽ آءُ ٻنا ٻر يوجن سڌ ڪرڻ جي انين ئي نلهو رهجي ويس.

هت ته منهنجو سوال هوئي ڪونه، هت ته ڪاليج شان جو سوال هو. انهيءَ ڪري پنيا صاحب جي بنگلي تي جيڪي تي گذريو اُن تي متيان ڏاڍي لڳيم. آءُ سڌو ڪاليج ۾ آيس ۽ ڪرتار پنجواڻيءَ کي ڳولي ڪڍيم. مان عهديدار هوس ئي ڪين، تنهنڪري آءُ کهڙي حيثيت ۾ شري سنيه-مورتيءَ کي ڪاليج ۾ اچي ڀاشڻ ڪرڻ جي نيند ڏيئي ٿي سگهيس؟ انهيءَ ڪري ڪرتار کي ٻانهن ٻيلي ڪيم، ڇاڪاڻ ته هوُ ٻيئنگه سوسائٽيءَ جو عهديدار هو. ٻئي گڏجي پرنسيپال صاحب وٽ وياسين ۽ ڪيس واقف ڪيوسين ته اسين ڇا ڪري رهيا هئاسين. هن اسانجو اُتساه ڏسي ڀاڻ هلي سنيه-مورتي صاحب کي ڪاليج اچڻ جي آڇ ڪئي، پر اسان ڪيس خاطري ڏني ته "اوهين ايذي تڪليف نه وٺو، اسين پاڻيهي ٿا ڪارج سڌ ڪريون." بس پوءِ مان ۽ ڪرتار سنيه-مورتي صاحب جي ڪڍ پياسين، جتي هوُ وڃي اسين اُتي اڳيئي حاضر. پر ڪانگريسين ۽ ڪانفرنس وارن اسان سان اها ڪار ڪئي ڇا! اسانکي اڳيان وڌڻ

ستيہ-مورتي ڪراچيءَ جي ٻرڪ انگريزي اخبار "سنڌ
آبزرور" جي سمپادڪ جو مهمان هو، تنهنڪري جڏهن ٿي
ڪيس فوٽا ڏيکارڻ وڃبو، تڏهن ٿي ڪاليج ۾ اچڻ لاءِ نيندي
ڏيس. فوٽا صاف ڪرائڻ تي دل ٻهار ٻهار ٿي ويئي،
چاڪاڻ ته فوٽا بيشڪ سهڻا نڪتا هئا. "سنڌ آبزرور"
جو سمپادڪ منهنجي گهر جي ويجهوئي رهندو هو، ۽
مون سمجهيو ته اندر جي آشا پوري ڪرڻ بلڪل ئي
آسان ٿيندي. مان جو پنيا صاحب جي گهر اچان ته مار!
هت ته قصو اور لڳو پيو هو!! هر ڳالهه تي سختي هئي.
اندر اچڻ تي ڪافي بندش هئي. مان البت منجهي
پيس. نيٺ جيڪي فوٽا ساڻ آندا هئم سي ايهي ڏسڻ
لڳس. بس جادو ٿي چڪو. جيڪو پيو لنگهي سو
اک ٽيٽ ڪري پيو فوٽا ڏسڻ جي ڪوشش ڪري.
آخر هڪ عورت دل ٻڌي مونکان فوٽا ورتا ۽ مٿن
ستيہ-مورتي صاحب جي صحيح ڪرائي ڏيڻ جو انجام
ڏيئي، جهومندي اندر هلي ويئي، ۽ آءٌ لاچارو اتيئي
بيٺو نهاريندو رهيس!! اهو سونو وجهہ هو شري ستيہ-مورتيءَ
سان ٻہ اکر ڳالهائڻ جو، پر لڄ وچان واٽ ڪين وجهي
سگهيس!! پر هن عورت انجام پاڙڻ ۾ ويرم ڪين وڌي ۽
جهٽ ۾ فوٽا واپس کڻي آئي، پر منجهن ٻہ ڪٽل هئا!!
هڪ معزز مهمان کي ڏنو ويو هو ۽ هڪ "سنڌ آبزرور"
جي سمپادڪ پاڻ رکيو هو، باقي ٽن تي قومي اڳوان
قرب وچان پنهنجي صحيح ڪري موڪلي هئي. فوٽا

لاڪنا ٽان چيمبيو! هن اسانجو نئون نئون هڪدم قبوليو ۽
سڏوا صاحب کي هدايت ڪئي ته "ٽون منهنجو سامان
اسٽيشن تي ڪٽائي وڃ ۽ آءٌ ڪاليج مان پاشرط ڪري
سڌو ڳاڏيءَ تي اچي سهڙندس." شري سٽيم-مورتي جو
سهڻو اتر ٻڌي اسين حد سرها ٿياسين ۽ سندس ٿورا مڃي
پنهنجو گس ورتوسين. جڏهن ٿي ڪاليج طرف وڪ کڻيسين
ته منهن جو رنگ بدلجي ويو. سٽيم-مورتي سڀاڻي ڪاليج
۾ پاشرط نه اچي ڪندو، پر اهو ٻڌندو ڪير؟ اهو ڏينهن
آرتوار جو هو، سومر ڏينهن اخبارون بند ۽ هفتيوار پرچا
آرتوار صبح جو تيار، ڇوڪرن کي ڪيئن اطلاع ڏيون؟
فڪر وڌي ويو، ڳچ ۾ شل ٿي وياسين، مگر حل نظر
نه آيو. خير، حالتن کي منهن ڪيئن به ڪري ڏيڻو ئي
هو. ڪانگريسين ۽ ڪانفرنس وارن جو اسان خلاف منصوبو
سٽيو هو، تنهنکي ڪنهن نموني بيڪار ثابت ڪرڻو ئي
هو!! پرنسيپال صاحب کي سڏ سڏائيسين ته هو ان مهل ئي
بنگلي ٽان ڪاليج هليو ۽ پاشرط جو اطلاع پارٽ ٽائيپ
ڪري، پٽيوالو گهرائي، پروفيسرن کي اهو ڏيکارڻ لاءِ
اوڏي مهل موڪلي ڏنائين. باقي وديارٿين جي جوابداري
اسانجي ڪلهن تي ئي رهي. اسين به سٽرو هار
باسرط ڪارڻ هرگز تيار نه هئاسين؛ سو خيال جي رفتار
تيز ٿيڻ لڳي ۽ جهٽ تجويز سجهي آئي. ڪرتار کي
موڪليم خالقڏنه هال ۾. اتي شام جو شري سٽيم-مورتيءَ جو
پاشرط هو. ڇيومانس ته اتي وڃي ڪرمچارين دواران

ڏين ٿي نہ!! اسين بہ عزت جا ڪوڏيا، بي مطابو ٿيڻ ڪين ٿي چاهيوسين، سو سندن ڏت پٽ ٿي پئي اعتبار ڪيوسين. پر اسانجي هٽي بيڪہ ڪيڏي وڌائون. وقت ويو وهاميندو ۽ معزز مهمان جي مدارا واپس موٽڻ جي نوبت پڻ اچي سهڙي! آخر ٻر ٿي مون رستم سڌوا، سنڌ ڪانگريس جي نيتا، کي دڙڪو ڏنو تہ "جيڪڏهن اوهين اچا بہ سنبيہ موڙتي صاحب سان ڪاليج ۾ اچڻ جو ذڪر نتا ڪيو تہ آءٌ زوريءَ ساڻس ڳالهائي قصوطيءَ ڪندس."

اتي مڙس پنو، مگر عادت جي مجبوريءَ سبب وري بہ قصو ٽارڻ جو يتن ڪيائين. مون بہ ڏنو تہ هاڻ ڪافي دير ٿي چڪي هئي، ۽ وڌيڪ ويرم وجهڻ واجب نہ هئي. ٿنهنڪري جڏن شري سنبيہ - موڙتي ٽپال ڪاتي جي ملازمن سان گڏجي ٻاهر نڪتو تہ مون بہ ڏانهنس وک وڌائي. اتي سڌوا صاحب ڏنو تہ هاڻ تہ پٽ ٿي وائکي ٿئي، تڏهن چيائينس تہ "ڪاليج وارن جي اوهانجي پاشڻ ٻڌڻ تي ڏاڍي مرضي آهي" پر وري بہ ڏاهپ ڪان ٻاز نہ آيو. پنيان ڏنگ ضرور لاڳو ڪيائين، "پر هاڻ تہ وقت تنگ آهي، سياڻي ٻارهين بجي گاڏيءَ رستي روانا ٿي ويندا."

مڪاني ڪانگريس عهديدارن جي اها قوم جي اڳوانن کي پنهنجي خانگي ملڪيت ڪري ڄاڻڻ جي ڌرت ڪان مونکي سخت نفرت هئي ۽ اُنوقت پڻ اها نفرت منهنجي منهن مان چٽي ظاهر ٿي ٿي. شاباس هجي شري سنبيہ موڙتيءَ کي، جنهن سڌوا صاحب کي سندس لاڳو ڪيل

١٣- ڀهرين آگسٽ

ڀهرين آگسٽ ١٩٣٦ع، ڇنڇر جو ڏينهن هو. ڪاليج ۾ شاگرد ساڀهر ئي اچي سهڙيا هئا. اڄ لوڪمانيه تلڪ جي ورسي هئي؛ پر ڪاليج ڪليل ئي هو. جنهن سڄڻ اسانکي سوراجيه جي سٺي پياري، تنهنجو قدر اِهو ٿيو هو جو سندس ورسي ملهائڻ جي ماڳهين، انهيءَ ڏينهن مورڳو ڪاليج به ڪليل رکيو ويو هو! وديارٿين ۾ انهيءَ ڪارڻ سخت تاءُ هو. انهيءَ سبب ئي وايومنڊل ۾ هل هلاچل، چڪنارڻ، جوش ۽ شور پيل هو. پر سياڻپ سوال ٿي اٿيو تہ جيڪڏهن شاگردن کي پنهنجو نيتا ايترو پيارو هو، تہ هوُ اڄ ڪاليج ۾ آيا ئي ڇو هئا!! شاگردن جي سفارش پرنسيپال صاحب کي هن ٻاري ۾ ڏنو بہ هو؛ پر هن صاحب بہ چار ڳالهيون اهڙيون سڻايون، جو هوُ لاجواب ٿي موٽي آيا. اڄ بمبئي جو گورنر، لارڊ براٻورن ڪاليج ۾ پڌارڻو هو. مهمان لکي تہ آءٌ اڄ نڪران ٿو ۽ پرڀهين اچي اوهان وٽ نڪاوَ ڪندس، تہ اُن کي ائين تہ ڪين چئبو تہ اڄ نہ اڄ، ڇاڪاڻ تہ اسانکي اڄ ورت آهي!! اينڊڙ سڄڻ جو سواگت ضرور ئي ڪبو، انهيءَ ۾ اسانجو ئي شان هو!!! ڇا سو تنتر انگلنڊ جي ٻاشندي کي اِها سڌ ڪانہ هئي تہ اڄ لوڪمانيه تلڪ جي ورسي آهي؟ پوءِ هو اڄ ڇو ڪاليج ڏسڻ اچي رهيو هو؟ پيو ڏڻ ڪين ٿي سجهيس؛ ڪين اسانجي

ڪاليج ۾ ڀاشڻ جي پڌرائي ڪراءِ. مان وري رامباغ
۾ آيس، جتي ڪانفرنس وارن جو وندر جو پروگرام چالو هو.
پروگرام جي چارج ۾ شري آسانند مامتورا هو؛ اُن سان
ڳالهه ڪيم، ۽ هن رچ مڙس هڪدم آواز-ڦهلاءُ رستي
ڪاليج ۾ ڀاشڻ جو سڀني کي عمدو اطلاع ڏنو.

ٻئي ڏينهن سهي سويري ڪاليج ۾ وقتائتو اچي
وارد ٿيس ته پرنسيپال صاحب مونکان اڳ هال ٻاهران
بيٺو هو. ڀيهه کي منهن ڏيڻ خاطر وڌيڪ ڪرسيون ٻـ
اچي سهڙيون هيون. ڀاشڻ ۾ ٻاقي ڪن پندرهن منٽن
جي دير مس هئي؛ مگر هڪ شاگرد به ڪٿي نظر ڪين
ٿي آيو!! پرنسيپال صاحب مونڏانهن معنيٰ ڀري نرت
سان نهاريو ۽ منهنجن چشمن واجب ورندي ڏني.
اک ڇنڀ ۾ الائي خلق ڪٿان اچي پرگهٽ ٿي جو سڄيءَ
مورتي صاحب جي اچڻ تائين هال ۾ ٻج ڇٽڻ جيتري
به جاءِ نه رهي! واه جو ڀاشڻ ڪيائين. سندس جاءِ وٺڻ
تي تاڙين جو ٺهڪو گڄ دير تائين هليو؛ پر سڀني کان
وڌيڪ خوش مان ۽ ڪرتار هئاسين - ڪپڙن ۾ نه پيا
ماپون؛ جو چندوءَ رستم جي رڌڪن وجهندي به، آخر
ڪاليج جو شان قائم رکڻ ۾ ڪامياب ٿيا هئاسين!!

چانهجي وِيو. اسانجو ڪاڏِي - پوش پروفيسر ڪيولراماڻي،
ڪپتان جي فوجي پوشاڪ ۾، ڪڙو ٿِي بيٺو. گورنر صاحب
جي پڌارڻ تي هن ڪاليج ڪئن جي فوجي جٿي
(U.T.C.) جي صدارت ڪندي، مهمان کي فوجي سلامي
ڏني ۽ سندس جوڳو سواگت ڪيو. بلين!! کهڙي نه
پوري ڊول ۽ ڍنگ سان سلامي ٿِي!! گوري ۽ ڀوري
جي وچ ۾ تر جو به تفاوت نه رهيو!! پوءِ ته اسانجو پرنسپال
پوناڻي، معزز مهمان کي اندر وٺي آيو. ڇا اسانجي
پرنسپال جي کهي، ڇا ڪڙائي! انگلنڊ جي گوري صاحب
سان ائين وِڪ ڪٽندو آيو ڄڻ ته گورنر پاڻ هو!!

جڏهن گورنر صاحب اسانجي ڪلاس وٽان لانگهائو
ٿيو ته پرنسپال صاحب کان پڇيائين ته ”سامهون جاءِ تي
هيترا جهنڊا ڇو جهلي رهيا آهن؟“ جنهن تي پرنسپال
صاحب اُنجي ڪيس واجب ورندي ڏني ۽ مهمان کي
حقيقت کان واقف ڪيو. آزاد انگريز، غلام ڀارت جي
نوجوانن جو حوصلو پسي، حد پرسن ٿيو. پنهنجي پل پل
۾ محسوس ڪيائين، ۽ پرنسپال صاحب کي چوندو ويو
ته سڀاڻي تي ڪاليج بند رکي، تلڪ مهراج جي ورسي
خوب ڌوم ڌام سان ۽ ضرور منائجو.

پرندڙ ڦٽن تي لوڻ ٻرڪڻ لاءِ ڄاڻي ٻجهي اهو ڏينهن ڳوليو هئائين!! گهڻي سوچ ويچار بعد سيٺ شاگردن فيصلو ڪيو تہ ڪاليج جو شان بہ بلند ڪبو، ۽ سوتنترتا جي صاحب جي عزت بہ برقرار رکبي.

ڪاليج تہ اڄ ٻنهہ ٻهڪي اُٿيو هو. پوڙهو پٽر بہ اڄ پٺي چلڪيو چمڪيو! حق تي سنڌيءَ واري چيو آهي تہ ”پوڙهو اُٺ بہ ڪنوات لهي“. پر هوءَ سامهون مينارام هاسٽل تہ نس پس نئون ٿي اٺجي چڪي هئي؛ هرڪنهن دري دروازي، ڪانهي ڪوچي مان جهنڊيون ۽ جهنڊا سس ڪڍيو پئي هوا جي جهونٽن ۾ جهوُليا. سوتنترتا جي منتر ڪين مست ڪري ڇڏيو هو. هونءَ تہ ڪاليجي ڪڪا ڪانگريسي جهنڊن تي اينترا پئسا خرچڻ وارا ڪين هئا، اڄ الائي ڪيئن آزاديءَ سان ايڏو نينهن لڳو هون!

وقت ٿيو، گهنڊ لڳو؛ هرڪو چپ چاپ ڪلاس ۾ پنهنجي جاءِ تي وڃي ويٺو. اسانجو انگريزي جو مول آڌياپڪ، پروفيسر ٽي-ايم- آڏواڻي، پرنسيپال صاحب جو ساڄو هٿ، بہ نئين اُمنگ ۽ حوصلي، چمڪ ۽ ڏمڪ سان ورانڊي مان لنگهي ويو تہ ڏسان تہ ”هرهنڌ سڀ ڪم نيڪ ٺاڪ هو ڪين نہ.“

پروفيسرن پاڙهڻ شروع ڪيو. پر اسانجو ڌيان اڄ سنڌن پاسڻ ۾ لڳي چوتو! اسانجي ساري نظر تہ ٻاهر تماشي تي ڪتل هئي!! ائين ٿي پيڪارو وڳو؛ هرهنڌ سناٽو
پي

ته ڪيس ”مهاشيه چندو“ سڏڻ ڪانسواءِ ٻيو چارو ئي نه رهيو.

هميشه موافق جيئن انهيءَ ڏينهن ڪاليج ۾ آياسين ته ڪلاسن جي هٿ - ٽار لڳي پيئي هئي. ذرا عجب لڳو ته هيئن اوچتو پڙهڻ کي ٽالي لڳائڻ جي سازش ڇو سٽي وئي هئي. وديارٿي ڪاليج جي ڪشادي ڪمپائونڊ (حاطي) ۾ ٽوليون ٽوليون ڪيو بيٺا هئا. خبر لهڻ خاطر اڳتي وڌياسين. هر هنڌ ساڳي چرچا هئي. ڪنهن ڇوڪر جي ڪنهن نينگر سان ڪا ناسازي ٿي پيئي هئي. نينگر اختياريءَ وارن وٽ دانهين ٿي وئي. پرنسيپال آئت ڏنس ته سڀ ڪجهه ٺيڪ ٿي ويندو؛ پر ڇوڪر پنهنجي ڏرت ڪين مٽائي؛ پاڇي موافق سندس پيڇو ڪندو آيو. هيءَ ٻچ سهڻ کان ٻاهر هئي. قصو وڌي ڇڪو هو. اختياريءَ وارن ڪوبه خاطريءَ جهڙو قدم ڪين کنيو ٿي ڏنو، تنهنڪري وديارٿين ۾ خاص تاءُ هو. هڪ طرف پرنسيپال اُسهيو هو ٻمبئي وشو وديالي جي بيٺڪ ۾ ٻهرو وٺڻ خاطر، ته ٻئي پاسي شاگردن سول نافرماني شروع ڪري ڇڏي هئي. عام ريت وديارٿي البت منجهيل پئي لڳا، ڇاڪاڻ ته تنهن زماني ۾ هيئن ٽڪڙو ستياگره ڪرڻ جهڙي وات اهڙي عام ڪانه ٿي هئي، جهڙو هينئر ريل ڇيل ناٽا - ٽوڙ ٽمرڪ ٿا هلن. جيئن ته پرنسيپال ٻاهر هو، تنهنڪري سندس

١٤- مهاشيه چندوُ

چندوُ مونسان گڏ مسٽر منگهارام چيلاڻيءَ جي ماڊل هاءِ سڪول ۾ پڙهندو هو. منهنجي ڪلاس ۾ ٻه چندوُ هوندا هئا. هڪڙو چندوُ نوتنداس ۽ ٻيو چندوُ ڪي. ٻئي شڪل جا موچارا هوندا هئا. نوتنداس جو پٽ چندوُ پڙهڻ ۾ چڱو هو. هوُ محنتي ۽ اورچ هو. سياويڪ ڪيس پنهنجي هوشياريءَ تي ڪجهه ٻانور هو. هنکي پنهنجي حوصلي ۽ هستيءَ جو اَحساس هو، تنهن سبب ئي هوُ فلڪ سان هلندو هو. قد جو ڇوٽو، پر مغز جو موٽو، چندوُ نوتنداس مئٽرڪ پاس ڪري، وڌيڪ پڙهڻ جي وسعت نه ساري، وڃي نوڪريءَ تي چڙهيو. ٽار ۽ ٽپال کاتي ۾ گهڙيو ۽ پنهنجي علميت ۽ عقل اَنوسار کاتي ۾ چڱو چڙهيو. هينئر خبر ناهي ته ڪٿي آهي. پر مهاشيه چندوُ ته مان اڄ به سڃاڻان. بمبئيءَ ۾ ڪيس ڳولي لهڻ آسان آهي.

چندوُ جڏهن سڪول ۾ پڙهندو هو تڏهن سندس ڪابه خوبي يا خاصيت ظاهر نه ٿي. نڪي ڪي وري جڏهن ڪاليج ۾ آيو ته پهرين ٻن سالن ۾ ڪو خاص ٻوٽو ٻاريائين. پر ٽئين سال ۾ خوب وارو وري ويس ۽ هوُ ڪن پل ۾ هڪ عام رواجي وديارٿيءَ مان هڪ پلو پلارو اڳوان ٻڌجي پيو. سندس جيوت جي رنگ ڍول ۾ پڻ ڪافي تبديل اچي ويئي. اجا چندوُ ڪاليج ۾ نئي هو

ٿيو آهيان، تہ لازم آهي تہ ڪجھہ جلوو ڏيکاريان." سو ڏينهن رات مٿس مسئلي جي حل ڳولهڻ ۾ هڪ ڪري ڇڏيائين. خوب مغز ڊوڙايائين نہ، رڳو قصي خاطر خواہ نموني نبيرڻ ۾، پر اهڙي ٽور اختيار ڪرڻ ۾ جو ماڻهو ڪيس مڙس ڪري مڃين. اها اُستادي ۽ ڏاهپ، ڪيڏ ۽ چترائي، جا هن چالباز دنيا ۾ گهڻو ڪري ڪتب ٿي اچي، سا پاڻ چندوءَ بخوبيءَ ڪتب آندي. ميمبر مقرر ٿيڻ سان پاڻ چندوُ بلڪل گنڀير ٿي ويو- ٻين شاگردن کان گهڻو الڳ ۽ دوُر، هميشہ ڪنهن ڳوڙهي خيال ۾ غلطان. ريل ڇپيل ڪنهن سان ڪين نظر اچڻ لڳو. سڀ ائين سمجهڻ لڳا تہ اڳوان آهي تہ چندوُ!! چندوُ بہ ڪن سرلا رکندڙ هو، سو ڄاڻي ويو تہ سندس اختيار ڪيل ٽور نيڪ هئي. جڏہن تہ ڪاليج جو مسئلو هاڻ وڏي مڪاني ۽ شهري سوال ٿي چڪو هو ۽ ٻرڪ نگرواسين جو قصي سلجهائڻ ۾ همٿ ٻيو، تہ پاڻ چندوُ هڪ وديارٿي-اڳوان مان بدلجي هڪ ناگرڪ- اڳوان بڻجي پيو، ۽ شهر جي مکيہ نيتائن سان پڻ اهڙي ڍنگ ۾ ڳالهيون ٻولهيون ڪرڻ لڳو، ڄڻ هوُ پاڻ وديارٿي هو ڪٿي! اُن سان گڏ هوُ شهر جي مکيہ سڙڪن جو سئر ڪرڻ لڳو. کاڌيءَ جا ڪپڙا، مٿان جواهر صدري، اُن مٿان اوني شال ۽ مٿي تي کاڌي ٽوپي، همٿ ۾ سهٽي ڳن سان لڪڻ ۽ ٽورو پنيان مولو شريف، شرڌالو شش، ڪراچيءَ جي گانڌي روڊ تان هر روز شام جو لنگهندا نظر ايندا هئا. هاڻ چندوءَ کي "مهاشيہ چندوُ"

واپس موٽڻ تائين ڪو به قدم کڻي نٿي سگهيو ۽ هڙتال
بنا ڪنهن خاص نري ٽڪاءَ جي چالو رهي.

جڏن ئي پرنسيپال واپس وريو، تڏن ئي اچي اَجگر جي
منهن ۾ پيو. پر هُو شير مڙس هو، سو دل ڏرو به نه
لاٿيس، جيتوڻيڪ هاڻ نعرا بلند ٿي ويا هئا ۽ وايومنڊل
۾ ترشي ڪاهي پيٺي هئي. هڪ ڏينهن ڪاليج جي
ڪشادي پڪيل ايوان ۾ ٻه چار ڄڻا بيٺا هئاسين ته ڪي
نوجوان اسان ڏانهن وڌي آيا ۽ مونکي اچي چيائون ته
"پرنسيپال سان ڳالهين ڪرڻ لاءِ وديارٿين جي هڪ
ڪاميٽيءَ جي ضرورت آهي. اسانجي مرضي آهي ته
تون ان سفارت سان وچڻ سويڪار ڪرين." زبان-داني
۽ ڪلڪ-ڪاريءَ سان سڪول واري زماني کان چاهه
هوم، پر هيءَ آڇ ڪانه قبوليم، ڇو ته منهنجو گر-پتا
ڪاليج جو اَڌياپڪ هو. پاسي ۾ جو چندُو بيٺو هوم،
سو آيلن کي چيم ته مون بدران ڪڻي چندوءَ کي ساڻ
ڪريو. هنن منهنجو مان رکي چندوءَ کي اَئڪشن ڪاميٽيءَ
تي مقرر ڪيو. اِهو چندوءَ لاءِ سونو وجهه هو. منجهس
جي اَڪل لياقتون هيون، سي نڪري نروار ٿيون.
هيلتوڻي سندن آزمايش لاءِ ڪو به موقعو ميسر نه ٿيو هو.
جنهن ڪارڻ اهي ڪنهن ڪنڊ پاسيرو پيون رهيون.
پر هاڻ هنن گهر پيهي آيل نوڪري جو اِنڪار ڪين ڪيو.
چندوءَ کي هاڻ انهيءَ اُلڪي اچي ورايو ته "هيل توڻي
ته ائين پئي ٽڳيو آهيان، هاڻ جو ڪاميٽيءَ جو ميمبر

١٥- سونهري شغل

مان اڃا سڪول ۾ پڙهندو هوس تہ امي کي اڇي اڻ ترڻ ڪنيو تہ پٽ جهٽ پرٽايان. هڪڙي ڏينهن گر- پرهمڻ اچي ڪنهن ڪارڻ گهر سهڙيو تہ سعيو ڪري ان کان منهنجي چٺي واچايائين. پانهڻ ٻيو ڇا پڌايس تنهنجي مونکي چٺي يادگيري ڪانهي، باقي هڪ ٻہ ڳالهہ اڃا دل تي اڪري پيئي اٿم. پهرين ڳالهہ جا پانهڻ چئي، سا اِها تہ "امڙ، وهيءَ انوسار نينگر شادي بہ ڪندو." انهيءَ تي امي خاص خوش ڪانہ ٿي، جنهن ڪري مهراج ٻيو جملو اُتِ ڳنڍي، ڪاڻ مان ڪسر ڪرڻ جو پتن ڪيو. "پر شادي ڪندي چوڪر گهر پارن سان جهنجهي ڇڏيندو. اوهين هونءَ تہ پارن جا آهيو سوڪتا، پر هن نينگر مان سڀ ڪجهہ تيندو." جيئن ئي انهيءَ تي امڙ جي منهن ۾ ڪجهہ سرهائي آئي تہ پانهڻ ٻيو ڪجهہ پڌايو، جنهن تي امي باقي بہ گد گد ٿي ويئي. چيائين، "ڪکي ماءُ، تنهنجو نينگر بيشڪ ڀاڳوان بہ آهي." پارن ٻچن جي تہ مونکي تر تڪڙ ڪانہ هئي، پر پنهنجي ڀاڳہ بنسبت پرهمڻ جو شبد وچن دل کي جنسي ڇهٽي پيو- مان بيشڪ سڀاڳو ثابت ٿيو آهيان. سڪول توڙي ڪاليج ۾ ۽ انکان پوءِ جن بہ سمستائن سان منهنجو ڪو واسطو پئي رهيو آهي، تن انهيءَ عرصي ۾ اهڙا جشن منايا آهن يا ٻين سان گڏ انهن ۾ ڀاڳہ پئي

سنڌ ڪانسواءِ ٻيو ڪو چاڙهو ڪونه هو. پر اسان دوستن سان چنڊوُ اهڙوئي هلندو رهيو جهڙو اڳي. مهاشيه چندوءَ کي اها وديارٿي عرصي واري اڳواڻي چڱو ڪتب آئي آهي. انهنئي سنڌس قدرتي خوبين ۽ خاصيتن کي ظاهر ٿيڻ جو وجهه پڻ پيو ۽ سنڌس حوصلو ۽ آتم وشواس پختو ٿيو. چندوءَ پوءِ به پاڻ چڱو موڪيو ۽ دوستن جي اها دعا اٿس ته اڃا به وڌيڪ وڌي ويجهي.

سنه ١٩٣٥ع ۾ انگلنڊ جي بادشاهه ۽ هندستان جي شهنشاهه جارج پنجين، خيرن سان پنهنجي راڄ جا پنجويهه سال پورا ڪيا، جنهنجي سڳوري شان ۾ انگريزن ساري انگريزي سلطنت ۾، جنهن تي اُنهيءَ ٽاڻي سج دائما روشن هو، "سلور جبلي" ملهائڻ جو اعلان ڪيو. هرهنڌ جارج پنجين جي جبلي ملهائڻ سان گڏ اهڙن جشنن جي دنيا ۾ اچي ڇڪ ڇڙي. انهيءَ لهر جو اثر اسانجي ڏيارام جيٺمل سنڌ ڪاليج تي به ترت پيو. جنوري ١٩٣٧ع ۾ اسانجي ڪاليج وديا ڦهلائڻ جهڙي اَمولڪ ڪاريه جا پنجاهه سڪيارثا سال پورا ٿي ڪيا. تن ڏينهن اسانجو پرنسپال هو شاهاڻي صاحب! پرنسپال شاهاڻي ڀول ۽ دانا مڙس هو. کيس هر ڪم عمدي ريت اُڪلائڻ جي طرز هر هميشه ياد هئي. خيال آيس ته ڪاليج جو سونهري شغل نه رڳو ضرور ملهائجي، پر پڪي سان ۽ اهڙي پيماني تي، جو سڀڪو ڏسي اسانتي رشڪ ڪري! پنهنجن رفيقن سان ضروري صلاح مصلحت ڪري، جهٽ جلسي جو خاڪو تيار ڪري ورتائين. اهو خاڪو جلد ظاهر ڪيو ويو، ۽ سڀ ڪم نيڪ ريت راس ڪرڻ لاءِ ڪاميٽيون مقرر ٿي ويون. جبليءَ جو پروگرام اهڙو ته عمدو رٿيو ويو، جو شاگردن توڙي پروفيسرن جو اُمنگ ۽ اُتساهه چوٽ چڙهي ويو، ۽ هرڪو جلسي جي تياريءَ ۾ ڪجهه نه ڪجهه ڀرو وٺڻ لاءِ منتظر رهيو. جهٽ ڪاميٽيون پنهنجي پنهنجي ڪم ۾ جنبي ويون، ۽ ١٧

ورتو آهي، جن مان دل ور ور ڪري ٻاهر پئي ٿي آهي. انهيءَ جو خاص ڪارڻ اهو به آهي جو اِنهن شغلن ۾ شادمانن ۾ مون به ڪجهه داد حاصل ڪندڙ ڀرو پئي ورتو آهي. سڪول ۾ ئي هوس ته ڪراچيءَ ۾ ساري هندستان جي وديا ڪارن جي سالياني بيٺڪ لڳي. انهيءَ عاليشان اجلاس جي سلسلي ۾ هڪ عمدو اِتهاسڪ ناٽڪ به سٽيو ويو هو، جنهن لاءِ مون مغلن جي اَيامڪاريءَ جو چٽرن سان سينگاريل هڪ سندر نقش تيار ڪري ڏنو. انهيءَ تي اختياري وارن ساراهه-پتر سان پلاند پري، منهنجو مان مٿي ڪيو. ڪاليج ۾ آيس ته اُنجو پنجاهون جنم-ڏڻ اچي سهڙيو، جو حد ڌام ڌوم سان ملهايو ويو. اُن ۾ به ڀرو ورتم ۽ لائق انعام جو حقدار بڻيس. انهي ريت ٻين به گهڻن ئي جشنن ۾ شريڪ ٿيڻ جو موقعو مليو اَٿم، جن ۾ نصيبن سان مان شان بلند ٿي ٿيندو رهيو اَٿم. پڪ اَٿم ته پيريءَ سبب جڏهن هند ڪاليج کان رخصت وٺڻ کان اڳ، اُنجي "سلور جبليءَ" ۾ ضرور ڀاڳ وٺندس؛ ۽ ڀانيڻ جي اڳڪٿيءَ جي سچائيءَ جو آخر توڙي جڳهه اڳيان ثبوت رکندي، ڪيس جس جو ڀاڳي بڻائيندس.

پر انهن مڙني جلسن ۾ پنهنجي ڪاليج جي سونهري شغل کان وڌيڪ شاندار شادمانو مان ڪين سنڀران! ماڻهن جا ميڙ ۽ خلق جا ڳاڙا ڀڃانا ڀيا پڻ ڏٺا اَٿم، جي اُن کان پيماني جي لحاظ کان ڪٿي اَڳرا هجن، پر حب ۽ هيج ۾ اُن کان بهتر ٻيو نه ٿيو، نه ٿيندو.

سينگاريل سنڌ رين جو مدرسو ۾ ڳايل هيٺيون گيت
هر ڪنهن کي صاف ۽ چٽو ٻڌڻ ۾ آيو:

سنڌ ديش ۾ سنڌ ڪاليج آهي، علم عقل جي ڏياتي،
اخلاقن جي جوت جڳايون، اسين ودِيا جا جاني؛
ذات پات جا ڀيد مٽائي، ڪريون ايڪتا جاري،
سبق سکي ٿل پڪمشتيءَ جو، سنڌ هند سڀ ساري،
ڪاليج علمي ماءُ پتا آهي، جبلي جلسو ملهايون،
پنجاه ورهين لاءِ ڪيائين شيوا، گيت گڏجي جا ڳايون.

پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ جي جوڙيل مٿين گيت
ڳائڻ بعد ٻن شاگردن نبي بخش بلوچ ۽ آنند ٻجلاڻيءَ
هن موقعي لاءِ خاص تيار ڪيل شعر پڙهيا، جي ٻڌڻ سڀني
کي پسند پيا، ۽ جن جو داد هنن لڳاتار تاڙين سان ڪيو.
پوءِ پرنسپال ٻلاڻيءَ پنهنجي تقرير شروع ڪئي.
"دوستو، اوهان سڀني کي هتي هن ريت ڪٺو ڏسي
ڏسي، مونکي ازحد خوشي ٿي ٿئي..." اهڙو عاليشان
ميڙ نظر مان ڪيندي ڪنهن کي نه خوشي ٿيندي! جن
سڄڻن تي سنڌ کي فخر ۽ ناز هو، سي مڙيئي سنڌ ڪاليج
۾ ئي پڙهيا هئا، ۽ منجهائن ڳچ پنهنجي ڪهني ڪاليج
جي سڏ تي هڪدم اچي حاضر ٿيا هئا - ديوان پوجسنگهه
پهلاجاڻي، بيرک وڪيل ۽ سنڌ اسيمبليءَ جو پهريون
چونڊيل پرڌان؛ مسٽر ڪارڊيرو زنويٽر، بمبئي علائقي
جو پوسٽ ماسٽر جنرل؛ سر غلام حسين هدايت الله، سنڌ
جو ناميارو مکيه وزير؛ ديوان روپچند بيلارام، سنڌ جو

جنوري ١٩٣٧ع کان ڪافي اڳ اهڙا بندوبست ٿي ويا،
جو هرڪو خوش ۽ بهار پئي نظر آيو. هاڻ فقط انهيءَ
سڀاڳي ڏينهن جي اچڻ جي دير هئي.

آخر اهو ڏينهن به اچي سهڙيو. ڪاليج ته رسم موافق
انهيءَ ڏينهن بند هو. سونهري شغل جي شروعات شام
جو ڪاليج جي ڪشادي راند واري ميدان تي تيار ٿيل
شاميانې ۾ معزز مهمان جي مهورتي تقرير سان ٿيڻي هئي.
سڄو ڏينهن ڦيرون پائڻ ۾ وڃايوسين ته ڪيڏانهن پاڇولا
اولهه طرف لڙڻ شروع ڪن ته اسين تماشي ڏسڻ لاءِ
تياري ڪريون. انهيءَ ڏينهن هرڪو پڙهيل نوجوان
توڙي پيرسن، ڦٽي ڦوڪارو ڪري، اڇا ڪپڙا اوڍي،
اچي ڪاليج جي راند - گهر واري حاطي ۾ سهڙيو. جن
کي لکيل نوتا ڪين هئا، سي ٿوري گهڻي تي ڇرڪ
پري پاسيرا ٿي ٿيا، جتي نيٺ ڏنل مهمان بنا اُرچڻ اندر
وڃي پنهنجي پنهنجي جاءِ وٺن. هيڏو سارو پنڊال هنيو
ويو هو، ته به پورو ڪين پيو. جهٽ ۾ چڪار ٿي ويو،
۽ چوگرد ۽ چوطرف ماڻهو اهڙا سٿيا بيٺا هئا، جو ڪٿي
ته چٽڻ جي جاءِ به ڪانه ٿي نظر آئي.

پوري سادي ڇهين وڳي پردو کڄيو، ۽ مهورتي
ڪارروائي شروع ٿي. انهيءَ ويل لقاءُ ڏسڻ وٽان هو.
پردي مٿي ٿيڻ تي ڪٺي ٿيل اٿاه خلق ۾، جا هوند
بيا به اهڙا به مدبپ والاري وڃي، هڪدم شانتي ڇانئجي
وئي. انهيءَ شانتي - مئه وايومنڊل ۾ ڇهن سفيد ساڙهين سان

جو سچ پچ استعمال ڪري ڄاڻو آهي، سي ساڪ سان چڱيءَ سگهه ٿا نه اسانجو اهو انومان ٺيڪ نه آهي. اسين جيڪڏهن جس ۽ سک چاهيون ٿا، انهن سڀني صلاحن جي پيروي ڪريون!!" سڀني ائين سمجهيو هو ته ڪليڪٽر صاحب اهي ڪي ڏرٻڌ ٻڌائيندو جو حاضرين جا حوصلا خطا ڪري ڇڏيندو، پر هن اعليٰ دماغ عالم عام رواجي ڳالهين جو اهڙي نه شاندار نموني ورنن ڪيو، جو هرڪو انيءَ پڪو ڪري ويٺو ته جن صلاحن کي فقط واتو ويٺي ڏهرائيندا آهيون، تنکي يڪبارگيءَ عمل ۾ آڻڻ جي ڪوشش ضرور ڪجي.

هنن تقريرن دوران ڪاليج جي سونهري شغل جو بيشڪ سهڻو آرنب ٿيو، پر مهورتي جلسو ائين ختم ڪين ٿيو. هرڪو هاڻ ڪاليج طرف وک کڻڻ لڳو. جئن ڪچهري روڊ تان هلندا هلياسين ته عجب نظارو نظر آيو. هشام ماڻهن جا ڪاليج کي گهيرو ڪيو بيٺا هئا. سڄو شهر ڄڻ اتي اچي پلٽيو هو. هڪڙو ڪاليج جي عمارت اڳيئي عاليشان، وري جو پروفيسر شيخ جي شخصي نظرداريءَ هيٺ ان کي بجلي بتين سان جهنجهيو ۽ سينگاريو ويو هو، ته رات جي سياهيءَ ۾ ان نس پس پرستان جو پسارو ٿي پيش ڪيو. انهن اڪيچار شمعن جي رنگين شعاع ميلن جي مفاصلي تان ماڻهن کي مست ۽ مفتون ٿي ڪيو، ۽ سندن ٽمڪ ٽمڪ ڪين ويجهي ديدار جو نوتو ٿي ڏنو. اهڙي آڇ ڪير نه انگيڪار ڪندو! ٻيا ۽ ٻار، زالون

جب يشنل ڪمشنر، پرنسيپال لوبو، خانبهادر نبي بخش،
ٻهاولپور رياست جو وزير، شري ايڇ. ڪي ڪرپالاڻي،
پهريون سنڌي ڪليڪٽر، جڳه پرسڌ هوائي. باز اُسپي
انجنيئر، مسٽر ڊي. ايف. ڪراڪا، آڪسفورڊ يونين جو
پهريون هندستاني صدر، سهگورو جمشيد نسرواڻجي مهتا.
وت نالا ڳڻهندو ۽ يادداشت تي چاڙهيندو. اهڙو ڪو
ٻرڪ شخص نه هو جو ڪراچي ڪاليج ۾ نه پڙهيو هو،
اهڙي ڪا جاءِ سنڌ ۾ ڪانه رهي هئي، جنهنجا جوان
ڪنهن سمي سنڌ ڪاليج ۾ وديا جا جاچُي نه اچي
ٿيا هئا.

پرنسيپال صاحب جڏهن ڪاليج جو جنم ڪان جبلي. جشن
توٽي اُتساه ڀرئي نوع ۾ دلڪش نقش چٽيندو هليو،
تڏهن هرڪو حاضرين پنهنجي پنهنجي ڪاليجي ايام ڪاري
جو ٻهار ٻيٺو لطف وٺندو رهيو، تانجو تقرير ختم به ٿي
ويئي، جي ڪٽي هوُ اَن نشيلي حالت مان واپس اَئن.
پرنسيپال صاحب واه جي تقرير ڪئي! چا سنڌس آدرشي
ويچار، چا سنڌس رسيلي تعوار!! آخر تاڙين جو ڦهڪو
پورو ٿيو، ته معزز مهمان شري ايڇ. ڪي. ڪرپالاڻيءَ،
پهرئين سنڌي ڪليڪٽر، پنهنجو ڀاشڻ شروع ڪيو.
هن سليس پر اثرائتن الفاظن ذريعي حاضرين کي
ذهن نشين ڪرايو ”ته ڪاليجن ۽ سڪولن ۾ جيڪي صلاحون
پرائجن ٿيون، سي هن فريبي دنيا ۾ ڪاميابي حاصل
ڪرڻ لاءِ ظاهري طرح ڪارگر نٿيون لڳن، پر جن انهن

نينگرين جي سنڀال لهڻ سٺو ڪم ڪين هو. هونءَ ٻي سنڌي وائي آهي تہ ”ڇوڪر ڇٽيءَ ذات جا ٻوُن ٻوُن ڪن ٻازار ۾“- تہ ڪهڙي بہ ٽيننگ جي نڪ مان ور لاهڻ ۾ هوند ويرم ڪين ڪن، تنهنڪري هن محفل جي موقعي تي ٻيو نہ، تہ گهٽ ۾ گهٽ ڪاڏي ڪٽائڻ جي ضرور ڪوشش ونن ها! اهڙو انديشو سچاويڪ هو. پر اهڙي قسم جي ڪار يا ٻي ڪا اڻوڻندڙ ڳالهہ اصل ڪانہ ٿي. اُتسٺا شايد ٻڌا هجن، سٺون شايد سٺيون هجن، پر رنگ ۽ رونق مٿن اهڙا غالب پئجي ويا ٿي ڏنا، جو ماڻهي مڙس موج ۾ مگهن ۽ مست ٿي ويا، ۽ مستيءَ جا منصوبا ڪين اُنهيءَ ويل سجهيا بہ ڪين!! هيٺرن مهمانن جو ڪاني جو پربند ڪرڻ سولو ڪينهي! پر اهو ٻلڪل آسان ٿي ٻيو ڇاڪاڻ تہ خوراڪ ڪاميٽيءَ ڪي جنگ جوانن جو سهڪار ۽ ساٿ هو. محفل-خاني کي ٻارهن حصن ۾ وراهيو ويو هو ۽ هر هڪ حصي جي نظرداريءَ لاءِ ٻہ پروفيسر ۽ ڇهہ شاگرد سهڪاري-شيوڪ طور مقرر ڪيا ويا هئا. انهيءَ ڪانسواءِ ٻورچيخاني جي نگاهہ، ۽ اُنيجي ڪم جي اُڪلاءَ ۽ باسڻن برتنن جي جوڳي بندوبست لاءِ جدا ماڻهو رکيا ويا هئا. محفل جي ڪاميابيءَ جو مدول ڪارڻ اهو هو جو هر ڪم لائق ۽ خاطرخواه هٿن کي سونپيو ويو هو.

ڪاني جي مقرر مهل کان گهڻو اڳہ شاگردن شاميانن ۾ اچڻ شروع ڪري ڇڏيو. اڄ هرڪو شاگرد نينگين

۽ مرد، غريب ۽ شاهوڪار، هر ذات ۽ عمر، هر ڪرت ۽ حال جا ماڻهو ڳالهين جي نماءَ تي ائين ڇڪجي آيا هئا جڻ پتنگ روشنيءَ تي. ڪراچيءَ ۾ ٿورڙي اندر-پري ڪير سڃري !!! ٻنيءَ جي سينگار سان پوڙهو ٻار پڻ نوجوانيءَ جي هام هڻي رهيو هو، ۽ ٿوهارا ۽ ٿلاءَ عطر اوت جو هڳاءُ مچايو بيٺا هئا. ڪراچي ڪاليج، ڪاڪ واري مومل جي ماڙيءَ کي شهه ڏيئي ڇڪو هوا مومل فقط ڪي جزوي ميندرا ليٽايا هئا، هت ته هرڪو ميندرو ٿي نظر آيو، جو ٿورڙي حسن تان قربان ٿي ٿيو!! هن پرستان جي ڇهڇٽي مڙني کي موهت ڪري ڇڏيو، ۽ جيتوڻيڪ مقرر وقت تي ٻنيون وسايون ۽ ويئون، ته به انڪان ڪيتري دير پوءِ توڻي به ماڻهو ڳاهت ٿيا بيٺا رهيا ۽ انهي اچا توڻي چرچا پئي هلي. ڪاليج جي سونهري شغل جي شروعات واه جي ٿي. اڄ ڏينهن سانده ڳالهين جو نشو ونما هليو ۽ انهي ڏينهن خلق اوٽجي رهي، ۽ هن دنيا ۾ پرستان جو جيئرو جاڳندو مشاهدو ماڻيندي رهي.

ڪاليج جي سونهري شغل جي سلسلي ۾ مهورتي جلسي ڪانپوءِ مکيه اسم هو شاگردن جي محفل. محفل جي موقعي تي واه جي موج مٽي! شروع ۾ ائين سمجهيو ويو هو ته هزار کن شاگردن جي ڪاني ۾ ضرور ڪو ڪچرڪلو مچندو. اڳي ڪڏهن به اهڙي محفل نه رٿي ويئي هئي، نه ڪئي ويئي هئي. تنهن ڪانسواءِ نوجوان نينگرن ۽

هو، فقط شاگردن جي وهڻ جي دير هئي. هئڻ جاءِ ولاري مس، ته ڪانو وانڻ شروع ٿي ويو. شاگردن کي اختياري وارن سمت - رچيون سي کين پلٽي ڏنيون، تنهن هوندي به هرڪو چپ چٽي اٿيو. جيڪي به طعام تيار ڪيا ويا هئا، سي نه فقط لذيذ ثابت ٿيا، پر هرڪنهن کي سپ ڪجهه جهٽ پٽ ۾ پوڙ ٿي به نصيب ٿيو. جيڪي به رسوئي - شيون مقرر ڪيا ويا هئا، تن کي جيتوڻيڪ پنهنجي ڪم پوري ڪرڻ لاءِ ٻڪ ٻوڙ ۾ ڳجهه مٿا ڪوهه ڪرڻي پيئي، ته به مرڪ سندن مکري تي براجمان رهي. تنهن ڪانسواءِ سينن کي سماءُ پئجي چڪو هو ته جن پليٽن ۾ اسين ٻه کين طعام پروڄجي مليا هئا، سي مڙئي سندر نينگرين ٿي صاف ڪري، منجهن ڪانو پاٽو هو. انهيءَ ويچار نه کهڙي نازنين پنهنجن نفيس هٿن سان ناز ۾ هيج مان اهي برتن صفا ڪيا هئا، جن ۾ رسوئي پئجي آئي هئي، مهمانن جي من ۾ هڪ انوکو ۾ موهيندڙ لطف لهرايو؛ جڻ انهن اڻلکن نشانن ڏواران هو انهن نازنينن جو درشن ڪري رهيا هئا. نه فقط طعام سوادي ۾ نگهبان ناز ۾ انداز پريا هئا، پر چرچي گهڻي جي بازار به گرم متي بيٺي هئي، جنهن محفل کي وڌو اوج ڏياريو. آهستي آهستي ڪاڻي جو وارو هلندو هليو، تانجو هرڪو ڪاڻي چڙهيو. وقت اهڙو ونڊر ۾ نبريو جو ڪنهن کي به اها سمڪ نه رهي ته ڪاڻي جي محفل ٻاهي کي پنج ڪلاڪ گذري چڪا هئا!

مرديون نهي آيو هو. اڄ جي محفل تي ٻه جيڪڏهن هوءَ
پنهنجو جلوو نه ڏيکارين، ته ٻيو اهڙو سونو وجهه وري
ڪين ملندو ٻه هو چا!! دنيا آهي ئي ٻاهرئين ڏيک جي،
تنهنڪري شاگردن اهو عقل جو ڪم ڪيو هو جو پاڻ
کي ڏاهي سينگاري آيا هئا. شاميانيءَ ۾ گهڙندي هرڪنهن
کي هر طرف چلڪات ۽ چمڪات نظر اچڻ لڳا، جنهن
ڪري ڪائن پاڻ تـه صفا وسري ويو. گهر چنڊڻ ويل
آرسيءَ ۾ پنهنجو روشن عڪس ڏسي، ائين ئي سمجهيو
هئائون ته سندن جهڙو مور ٻيو ڪونه هوندو! پر هوءَ ٻين
کي ڏسي دنگ رهجي ويا. ڏسڻ ۽ ڏيکارڻ جي رسم
بعد گفتگو جي نوبت آئي. شڪر مالڪ جو، جو اڄ
چوڪرين جو ڪامن - روم (Common oom) واري
روڏ راڪسڻ وارداتن تي نازل ڪانه ٿي هئي، جنهن
ڪري ٻيا ڪنهن روڪ جي چوڪرن ۽ چوڪرين ٻنهي
پاڻ ۾ دل وندرائي. بندش جي ديوار جي هئڻ اوچتو
ڪافور ٿيڻ جو ڪنهن ٻه اجوڳو فائدو ڪين ورتو. ذات
پات، ۽ درمي ييد، جنس ۽ طبقي جا نفاق ۽ ننڍ وڏايون
وساري، هڪ چشمي جو آب ور تائيندڙ، هڪ جاءِ جا
جائي، هڪ ٻئي سان صحبت ۽ سنگت، ڪل ۽ خوشيءَ ۾
ائين جنبي ويا، جو فرشتن به هن محفل جو لقاءُ ڏسي
رشڪ ڪاڏو هوندو!!

اوچتو گهنڊ وڳو ۽ هرڪو جتي ٻيٺو هو اُتيئي ويجهو
ڪٿي ويهي ويو. ڪانو تيار هو، پليٽن ۾ پرچي چڪو

ٿي حاضر ٿيس. رانديون چالوُ ٿيون، پر منهنجو مَن مُنجهڻ
ڪتان ڏو لڳي! منهنجو سڄو خيال انهيءَ ڏانهن پئي
ڊوڙيو ته آخر آءٌ گورنر صاحب کان اِنعام وٺندس ڪِئن!!
ڳچ مدت بعد ميڙ ۾ اوچتو چرپر ٿي، جنهن ڏي مس
ڪري خوابي دنيا مان هن جنسار ڏانهن ڌيان ورِيم.
گورنر صاحب اچي ويو هو. ڪجهه مهل ڪانپوءِ رانديون
ختم ٿيون، ۽ انعامن سان پريل ميزون اچي ويون. گورنر
صاحب به هيڏا انعام ڏسي ڏڪي ويو ته آخر انهنڪي
وراهڻ ۾ ڪيڏو نه وقت لڳي ويندو! مونکي وري اهو
فڪر ورائي ويو ته متان هوُ سڀني کي انعام ڏيڻ کان
انڪار ڪري، ۽ مونکي ههڙي موقعي تي انعام نصيب
نه ٿئي!! پر اسانجو پرنسيپال سياڻو صاحب هو، تنهن
گورنر صاحب کي دلداري ڏني ته سڀني انعامن ڏيڻ ۾
ڪلاڪ کان مٿي وقت ڪين لڳندو. تڏهن صاحب مس
ڪري سندرو ٻڌو، ۽ منهنجي پيٽ ۾ ساهه پيو. نصيبن
سان انعامن ڏيڻ جي شروعات ٿي ٿي اسانجن انعامن سان.
هاڻ منهنجو سمورو ڌيان وڃي ڪتو پڪارجندڙ نالن جهٽڻ
۾. نالا پڪاربا هليا، انعام اُڪلندا ويا ۽ منهنجي دل ۾
دڪ دڪ تيز ٿيندي ويئي. آخر پنهنجو نالو پڪاربو
ٻڌم ۽ ڳاٽ اوچو ڪري اڳتي وڌڻ لاءِ ڪمر ڪشيم،
پر الائجي ڇو جڻ دل ٻيهجي ويئي! ٻه ساهون، مونکي
ئي عطا ڪرڻ لاءِ هڪ روڪڙن رپين سان پريل ملائي
سٽين جي سهڻي ڳوٿري گورنر صاحب کي ڏني ويئي؛

سونهري شغل جي سلسلي ۾ ٻيا ٻه گهڻا سٺا ڪيل تماشا ٿيا - سنڌي ۽ انگريزي ناٽڪ، وچٿر ڪلائن ۽ وڳيان - ورتيءَ جا ونڊر پيريا ۽ سڪيا-ڊائڪ نماءَ، رانديون ۽ ورزشون؛ پر انهن مڙني کان اِنعامن ۽ آتشبازيءَ سرسبزو رنگ رچايو. انعام ۽ آتشبازيءَ جو جشن سونهري شغل جي آخرين ڏينهن تي رکيو ويو هو. ڪلائن جي نماءَ ڪولڻ کان اڳ انعام وارن اِسمن جو فيصلو ڪيو ويو هو، ۽ مونکي اطلاع موڪليو ويو ته، مون جيڪا "سانجهيءَ ٽاڻي سمنڊ جي نظاري" واري تصوير نماءَ لاءِ پيش ڪئي هئي، تنهن لاءِ مونکي ٻيو نمبر اِنعام ڏيڻ جو فيصلو ڪيو ويو هو. اهو انعام مونکي سنڌ جي گورنر صاحب، سر لانسيلاٽ گرهام جي مبارڪ هٿان ڏيڻو ملڻو هو، جنهن لاءِ مونکي مقرر ڏينهن، وقت ۽ جاءِ تي حاضر رهڻ جو اطلاع ڏنو ويو. انعام جو ٻڌي مان خوشيءَ ۾ نه پيو ماپان! انهيءَ تصوير ڪينچڻ لاءِ آءٌ شهر جي هڪ ڪنڊ کان سمنڊ جي ڪناري تي ميل پنڌ جا جهاڳ ويو هوس، ۽ وقت ۽ جاءِ جاچي، عڪس-چڪٽيءَ جي ماشي ڪي ڊ ٻاير هوم!! هيڏي ڪوشش ۽ ڪشالي بعد ٻه تصوير عمدي نه نڪري ۽ انعام پلئه نه پوي، ته ٻوءِ چئبو ته جڳ ۾ جس ڏيي نه رهيو. پر ڪلا جا پارکو اعتر و آنرت ٿيڻ ڏين چوٿا! انهيءَ ڪارڻ ڏيي ته مونتي انعام جي ورڪا ٿيي هئي ۽ آءٌ انهيءَ تي قوليو نه پيو سمائجان!! مقرر ڏينهن، گهڻو ساجهر، سهي سنيري اچي مقرر جاءِ

آهستي ڪري معزز مهمان ٽڙڻ پکڙڻ ۽ گهر طرف وڌڻ لڳا. اُن ريت ڪاليج جو سونهري شغل، ستن ڏينهن جي شادماني بعد، پڪي سان سماپت ٿيو.

آئون به، آخر دوستن جي سنگ ۾ گهر موٽيس ۽ گهر جي مڙني ڀاتين کي کٽيل انعام جو ديدار ڪرايم. رقم جو ته خاص سانگو ڪونه هو ۽ اُنکي خرچڻ ۾ خاص ويرم پڻ ڪانه لڳي، پر ريشمي ڳوٿريءَ تي سيني جي دل سرڪي. خود اُمي به خواهان هئي ته آئون اها ڪيس ڏيئي ڇڏيان ته هوءَ اُن ۾ روزمره جي خرچ پکي جا پئسا رکي؛ پر منهنجي دل نه ٻاسيو! سوچيم ته جي مان اها ڳوٿري ڏيئي ڇڏيندس ته کٽيل انعام جي رهي کهي نشاني به هلي ويندي!! تنهنڪري اها ڳوٿري سنڀالي سانڍي رکي اٿم ۽ اها اڃا سالم آهي. سمجهان ٿو ته جيئن ته هن سخت زماني ۾ پوين لاءِ ڪجهه پائي بچائڻ دشوار آهي، تنهنڪري سندن لاءِ اها ريشمي ڳوٿري امداد طور ڇڏي وڃان!!!

پر مان ٻت بڻيو ويٺو رهيس. اوڏيءَ مهل اکين اڳيان ڄڻ آنڌي اچي ويئي. پر ويرم وڃائڻ جو وقت هو ڪٿي! ائين ٿي محسوس ڪيم ته آءٌ پٺيان ڌڪبو، اڳيان وڌي رهيو آهيان. دل هاڻ ڌڙڪ ڌڙڪ ڪرڻ چالو ڪري ڇڏي، جنهن جو ڀڙو آواز مونکي چٽو پئي ٻڌڻ ۾ آيو. آخر وڃي گوري صاحب وٽ پهتس ۽ سندس سڳورن هٿن مان انعام حاصل ڪيم، جنهن تي تاڙين جو ڦهڪو اٿيو، جو مونکي البت جهيڻو ٻڌڻ ۾ آيو. آءٌ انهيءَ نيم - نشي جي حالت ۾ ئي اچي پنهنجي جاءِ تي ويٺس. انعامن جو سلسلو هلندو هليو ۽ پرنسيپال صاحب جي ڪيل قول اُنوسار پوري ڪلاڪ ۾ پورو ٿيو، جنهن بعد ئي سونهري شغل جو آخرين تماشو ٿيڻو هو.

مڙيل مهمان ۽ شاگرد ٻنهين جي ٻرڻ وسامڻ تي اچا عجب کائي ئي رهيا هئا ته آتشبازي شروع ٿي ويئي. آتش - بازيءَ واه جو رنگ ڪيو ۽ ڇهڇٽو مچايو. رنگ برنگي ۽ وچتر قسمن جو بارود ساڙيو ويو. ڏياريءَ ۽ شاهوڪار جي شاديءَ ۽ ٻين اهڙن موقعن تي ڪراچيءَ ۾ آتشبازيءَ جا جهجها لقاءَ ڏٺا هئم، پر هھڙو ۽ ايڏي پيماني تي بيو تماشو ڪين ستيوران! نه رڳو بارود جي سامان آڪاس ڏانهن اُڏامي چوطرف دور مفاصلي تائين شعاع ٿي ڪيڙيو، پر رات جي سياهيءَ ۾ جڏهن اوچتو اُن مان نڪاءُ ٿي نڪتا ته من موج ۾ جهومي ٿي اُٿيو. آتشبازي جو ڇهڇٽو ڪيتري مدت تائين متو رهيو. تانجو آهستي

ٽڪ ٽون ٽان جليبي ڪان،
جرمن مٿو تنهن ۾ منهنجو ڪهڙو ڏوه.

ڪجھ وقت ٽپريو ۽ ڪجھ پاڻ ڀريم ته ڪنن تي تلڪ مهراج جو نالو آيو. پر انهيءَ ٽاڻي پروڙي نه سگهيس نه آخر ۾ اهو ڀارت ڀوشڻ هئو ڪير ۽ ڪهڙي شير جو شڪار ڪيو هئائين، جو گري گجي سندس شيپ ٽانءِ سڪ ۽ شرڌا سان ٿي اچاريو! انگريز بهادر جو جنگ ڪٽي هئي سو حوصلو ئي وڌي ويو هوس. مڙس همت نه ڀيو اڃي. پر ۾ همت ڪنيو پيو اڏامي. لڙائيءَ ويل ڀارتواسين سان ڪيل انجام اقرار ٻنهي وسري ويس ۽ هر ڳالهه مان پير ڪيائڻ جي پٽو ڪري. تلڪ مهراج ڏٺو ته شيءِ هٿن مان ٿي وڃي. جي ملڪ کي هن مهل پهري سجاڳ نه ڪبو ته گانءِ ڏاڍي ويندي. تنهنڪري وڻ گهوڙو نه پڏائين. اخبارن دوارا، تقريرن ذريعي، وٺي ملڪ ۾ مانڌاٽو وڌائين. چي: "آزادي اسان جو جنمي حق آهي، اهو ڪيئن به حاصل ڪنداسين." ڀارت ديس ۾ هن للڪار سان ٻهڪي اٿيو. اهي خبرون مون کي پوءِ پيون. شايد اهوئي سبب هو جو هر ڪنهن چگيري گهر ۾ تلڪ مهراج جي فريم ۾ مڙهيل مورتي ڪنهن آبائتي جاءِ تي ٽنگيل هوندي هئي، جنهن کي مٿو ٽيڪي مرد ڪرتي ويندا هئا ۽ زالون همت جوڙي آسيس وٺنديون هيون. تنهن زماني ۾ انگريز خلاف ٻڙڪ ٻولڻ هو راه گناه جان جوکي ۾ وجهڻ؛ اهڙي سمي

١٦- سانپير جي درسنيءَ ٽان

مان جڏهن جمبيس تڏهن ڏهل ڏمام وڄا ڪين نه، تنهنجي مونکي سمڪ ڪانهي؛ باقي تنهن زماني ٻاروتي گولن جي مرگهه - رچنا سان گگن گونجي اٿيو، تنهن ۾ تو ماتر به شڪ ڪونهي. اُنهيءَ ٽائي يورپ جا شير، انگريز ۽ جرمن، هڪ ٻئي جي ٻڪ ۾ جڪريا بيٺا هئا. پر ٻاهران ٿي ظاهر هو ته، اڃا جرمن جو ستارو زور هو. انهيءَ ڪارڻ ٿي انگريز ۽ سندن ساٿي، جرمن کي ڌاهڻ خاطر نون شسترن جوڙڻ جي فڪر ۾ ڳيتا پيا هئا. آخر جرمن جي قسمت ڪٽي ۽ انگريزن جي جيءَ ٿي. پارت ۾ به خوشيءَ جي لهر ڇانئجي ويئي. سوپ وارن جنگ جوٽي هئي جهان ۾ جنتا راج قائم ڪرڻ ڪاڻ، تنهن ڪري پارتواسين کي اُميد هئي ته هيل انگريز ساڻس ضرور سهڄ ڪندو؛ ٻئي ڪارڻ نه، ته گهٽ ۾ گهٽ انهيءَ خيال کان ٿي سهين ته جنهن ويل جرمن ڪيس سوگهو ڪري، گهٽو ڏيئي، ختم ڪرڻ جو خيال ڪيو هو، تنهن ٽائي سندس حمايتين مان پارتي سپاهي ٿي هئا جن سر جو سانگو لاهي، سورمتا ۽ سرجوشيءَ سان، ڪين موت جي ڇنبي مان آزاد ڪرائي، سوپ جو جهنڊو ڏياريو هو. انهيءَ سبب گڏ گڏ ٿيندي ٻاڙي جا نينگر پيا جهونگاريندا هئا:-

ٻخمل اھڙو لسو ۽ نرم جو ٻلي ڪتي جي کل جي به جاءِ ڪانه ھئي! اھڙيون سٺيون شيون ڪيئن ڦٽيون ڪيون!! پر وڏن کي الائي ڇا ٿيو ھو جو گانڌي مهراج جي چوڻ تي لڳي، ڪتا ڪٽي اوڇا ھئائون!!!

پر اھو گانڌي مهراج ھو ڪير؟ جيتوڻيڪ ننڍڙو ھوس، ته به دل تي ته اھو ماڻھو ضرور ڏسجي. اسانجي گھر اڳيان اسپتال واري رستي جي ڇيڙي تي جينين جو مندر ھو. ھڪ دفعي آواز مان جھٽيم ته گانڌي مهراج انھيءَ مندر ۾ ايندو، ۽ ڀاشڻ ڪندو. مان به دل ٻڌي سويل ئي وڃي مندر ۾ ڪنڊ وٺي ويٺس. جيتوڻيڪ خلق اچي ٻلٽي، ۽ ٻج ڇٽڻ جي به جاءِ ڪانه رھي، ته به شانتي اھڙي ھئي جو سئي ڪرڻ جو آواز به ھوند ٻڌڻ ۾ اچي. اھڙي مان سڪول ۾ ھيڊماستر جي حاضريءَ ۾ به ڪانه ٿيندي ھئي!! ڀاشڻ شروع ٿيو. گھڻو ڪونه سمجھيم، جو اڃا ننڍڙو ھوس؛ پر اکر جڻ ھردي ۾ لنگھي ٿي ويا. گانڌي مهراج ڳالھايو ائين ٿي، جو ھر ھڪ جملو ھوند ھينئين سان ھنڊائجي! وايو منڊل ۾ ھڪ عجب قسم جو آنند ڇانئجي ويو. تڏھن مس سمجھيم ته گانڌي مهراج ۾ ڪھڙو جادو ھو، جو ڀڙھيل ماڻھن به سندس پوئلڳي ٿي، سھڻا وستر ڏوکئا ڪري، ٿلھا ويس وڳا انگيڪار ڪيا ھئا. پر تنھن ھوندي به مان پنھنجي ٻخملي ٽوپي ترڪ ڪرڻ لاءِ ھرگز تيار نه ھوس. ڪجھه سال گذريا ته ھڪ ڏينھن ھڪ عجيب اسرار

تلڪ مهراج بيڌڙڪ ڀارت جي آزاديءَ جو ناد وڄائي، ماڻهن کي آگاهه ڪري ۽ اڀاري، ته هوُ ساڪيامت ديوتا نه ڇمبو نه ڀيو ڇا! پر اسان اُنهن کي ڪهڙي خبر ته آزادي ڇا، غلامي ڇا!! اسين ٻه وڏن وانگو وڃي تلڪ مهراج جي تصوير کي روزانو متو ٽيڪي ايندا هئاسين، نه من کي وڏي هوندي ڄج ڪريڻون!!!

ڀاڙي ۾ راند روند ڪرڻ جو ساهس ٿيم، نه ڏسندو هوس، نه صبح جو سويرو يا رات جو خاموشيءَ مهل اسان جي گهر وٽان سفيد لباس اوڍيل مرد ٽوڙي زالون ننڍين ٽولين ۾ ڀڄن ڳائيندا لنگهندا هئا. سندن آواز ۾ رس ۽ پريم ڀريل هو؛ مڇهن جوش ۽ جنبش ڪانه هئي. پر جو ڀڄن هي سمرڻ ڪندا ويندا هئا، سو مون اڄ ڪڏهن ڪين ٻڌو هو. نه ان ۾ رام نام تي آيو، نه ڪرشن پد تي ڳايو، نڪي ڪي گر-وچن تي دهرايو. چون پيا، ”ست ڪتيو ري جيڏيون، اڄهو سوراج آيو.“ هي نٿون سر ڇپائون ٿي نه گانڌي مهراج چالو ڪيو هو. تلڪ مهراج جي چالاڪي تي قوم جي ڀاڳ گانڌي مهراج کي ڀرائي ويئي. هاڻ هڪ نٿون دؤر چالو ٿيو تي ڏنو. ڏسان پيو نه پڙهيل ڪڙهيل ماڻهو لسا ۽ سهڻا ڪپڙا ترڪ ڪري، کهرا ۽ ٿلها ڪپڙا پيا پائين! دل ۾ پيو چوان نه ماڻهن سان خير ڪونهي؛ هي ڪن ڇا پيا؟ سنا ڪپڙا لاهي، دونسا پيا پائين. انهن ڏينهن ۾ اسين ڪامورن جا ٻار ڪاري ٻمل جي ٽوپي ضرور پائيندا هئاسين.

۾ آيو ته هو به انهن ئي آڪي رهيا هئا. "سائمن واپس وڃ."
پوءِ خبر پيئي ته پورن ٻهشڪار جو اعلان انهيءَ ڏيري سرٻر پر زنده دل گانڌي مهراج ڪيو هو، جنهن جي پيرويءَ انگريز بهادر کي ڏڪاڻي ڇڏيو.

گانڌي مهراج قوم جي اڳوانيءَ جون واڳون ورتيون، ۽ قومي هلچلن جي ڌم چالو ٿي ويئي. ١٩٣٠ع واري هلچل ۾، انگريزن کي پوري پير تي آڻڻ لاءِ، ولائتي ڪپڙي جي ٻهشڪار ۽ ديسي شين سان سهڪار تي خاص زور ڏنو ويو. هر روز ولائتي ڪپڙن جا ڍير آگ جي حوالي ڪيا ويندا هئا. اهي تماشا ڏسڻ وٽان هئا. هڪ ڏينهن سڪول سامهون اهڙو جشن مناڻڻ جو پربند ٿيل هو. مونکي به ڪڏ ڪنيو جو وڃي شغل ڏسڻ ٻيٺس. ڏاڍو مزو لڳو پيو هو. مون به ڇش سان پٽي نظارو ڏنو. خبر تان پيئي جو شاهينگه رامڪشن پنيان چال ماري منهنجي مخملي ٽوپي کڻي مچ ۾ اڇلائي! واڻويلا ڪرڻ بيسود هئي. قسم کڻي ڇڏيم ته جيستوڻي ديس آزاد نه ٿيندو تيستوڻي ولائتي مال وري نه واپرائيندس.

هيڏي شور هوندي به انگريز اک نه پٽي. گانڌي مهراج به آهستي ويو ٿي پارت جي ڏيري جسم جي نوبنو ڪندو ۽ منجهس نئون ساه ڦوڪيندو. کاڌي پرچار ۽ ڳوٺاڻن هنرن کي همٿائي، وديشيءَ جو ٻهشڪار ڪرائي، مهاتما گانڌيءَ ماڻهن جي مالي حالت سڌاري. هاڻ پارتواسي ڪجهه ٻوڌ ۾ آيا. سامت جو ساه پٽي هو

ڏٺم. هونءَ ته اسان ٻارن کي سا ڪٿڪ پوندي هئي ته
اڄ ڪي بالا عملدار بندر روڊ تان لنگهڻ وارا آهن ته سا جهڙ ئي
تماشي ڏسڻ خاطر اچي تعليم کاتي جي آفيس جي ٻاهرين ديوار
تي جاءِ والاريندا هئاسين. پر هن دفعي خبر نه آهي ڇنا پٽڪي
ڪنهن جو حڪم نڪتو، جو انهيءَ خبر ٻڌندي ته اڄ
ولائت کان آيل گورا، جي پارت کي نون سڌارن ڏيڻ
جي جاچ پرتال لاءِ موڪليا ويا هئا، بندر روڊ تان
لنگهڻا هئا، ڪو به ٻار ٻاهر ڪونه نڪتو. نه رڳو اسين ٻارڙا
ٻاهر ڪين نڪتاسين، پر وڏا به ڪين تي نظر آيا. رستي
تي سن سناٽو ڇانيو پيو هو! گاڏيون موٽرون به گم هيون!!
اهڙي مات، ڄڻ راڪاس گهمي ويو هو!!! رستي تي
ڪو به ڇهچٽو نظر نٿي آيو. فقط پرينءَ پر، ستار سنيما جي
لاڳيتو، ڪيسري اخبار جي آفيس ٻاهران هڪ وڏو
جهنڊو بلند هو. ايڏو جهنڊو مون ڪڏهن ڏٺوئي ڪين
هو؛ ۽ اهو هو به سڄو ڪاروئي ڪارو! اهو ڪاري جهنڊي
سان ڪنهن جو سواگت ٿي رهيو هو؟ پر اسين ٻار ڪٿي
ٿا رهون. سو سيٽي اچي ڏيلي ۾ مڙياسين ۽ واري وٺيءَ
تي ليٽا پائي پئي ڏٺوسين ته سڙڪ تي ڇانئو وهي واپري.
جهٽ موٽر جي پرنڪار مات جو جادو ٽوڙيو، پر تنهن
هوندي به ڪو بني بشر نڪري نروار ڪين ٿيو. موٽرن
جي قطار مات ۾ئي لنگهي وئي. مسافرن جي دل ۾ ڪيڪار
جو امنگ جم کان اڳ ۾ئي ڇيپانجي لتاڙجي ويو. حق تي
سرجان سائمن کي رات جو گدڙن اونائيندي پڻ ائين سمجهه

سؤمان جا ڪانڪي هارڻ هؤ ڪنهنجي وتڻ جا ڪين هئا. هؤ وطن تان فدا ٿي ٿيا ۽ جان قربان ڪرڻ کان به ڪين ٿي ڏٺا. گانڌي مهراج مٽيءَ جي ڪيڏو وٽن ۾ جڻ فولاد پريو ٿي ڏنو. پر انگريز کي شهنشاهي نشي ۾ پارتواسي اهيئي اڳيان ناچ نچندڙ پتليون ٿي پاسيا. انهيءَ ڪارڻ هن ١٩٤٢ع ۾ قومي اڳوانن کي اوچتو قابو ڪري، قومي هلچل کي پوسائي نگهوسار ڪرڻ ٿي چاهيو. پر هيل هؤ ناڪام ثابت ٿيو. جنتا کي آزاديءَ جو اعلان پهچي چڪو هو: "مري ساه ڏيندا سين پر ڀارت آزاد ڪندا سين." بي-اڳوان قوم اٿي کڙي ٿي. سرڪار جون وائون وانهون سڀ بند ڪيون ويون ۽ ڪيترن هنڌ قومي راڄ کڙو ڪيو ويو. شهنشاهيءَ جو تختو هيٺائين ڪيو ويو. تڏهن مس انگريز جا ڪپاٽ کليا. پر هارڻ ورڻو ڪي به ڪين هو. بازي هارجي چڪي هئي. فرنگي بهادر کي جو ڀارتي فوج جي ويساه تي فخر هو، سو نيتاجي سباش بوس ڪافور ڪرائي ڇڏيو. رهيل کهيل بحري فوج به سندس خلاف بغاوت ۾ اٿي کڙي ٿي. هارڻ کو به حيلو نه رهيو. ڀارت کي آزاد ڪرڻ کانسواءِ ٻيو چارو هوئي ڪونه هو. هڪ لنگوٽيءَ واري ننگي فقير جادو ڪري ڏيکاريو! جيڪي هزار ورهين ۾ به ڪين ٿي سگهيو هو، سو گانڌي مهراج ٽيهن سالن ۾ ڪري ڏيکاريو!!

آگسٽ ١٩٤٧ع شروع ٿيو ۽ آزادي جو جشن اچي آڳند سهڙيو. پوءِ جيڪي وهيو واپريو آهي، اهو ته ڪنهن کان لڪل ڪينهي.